

VITA

*S ha lesz ember, ki megmarad,
El tudja e gyászdolgozat
Beszélni, mint valának?
Petőfi: Szörnyű idő...*

PETŐFI UTOLSÓ NAPJA ÉS HALÁLA *

Dr. Mezősi Károly

Kutassuk...!

„Ti, kik közel vagytok a helyszínéhez, viseltesetek az elhunyt költő emléke iránt némi pietással, kövessetek el mindent, hogy végórájáról bizonyost tudhassatok meg!” — Így hangzott egy emigráns magyar, Pataki Miklós szózata Párizsból már 1850-ben, másfél évvel a fehér-egyházi ütközet után.¹

A végzetes csatát követő hetekben és hónapokban bizonyára nemcsak a kétségbeesett özvegy és egy-egy barát kutatja az eltűnt férjet és költőt, hanem halála körülményeinek megismerésében mindazok segítenek, akik a harcban jelen voltak, vagy valamit tudtak Petőfiről, — ha a nemzet lelkét és vágyait az osztrák önkényuralom olyan kegyetlenül el nem fojtja.

Így azonban több mint egy évtized eltelt, míg a Petőfi halálára vonatkozó ismeretek felkutatására valaki is vállalkozhatott. Csak 1860-ban, amikor úgy látszott, beköszöntött az „alkotmányos korszak”, enyhült az elnyomás lezdhetette meg Pákh Albert, a *Vasárnapi Ujság* szerkesztője a költő eltűnésére vonatkozó adatok összegyűjtését. Pákh már ekkor úgy látta, hogy a kutatás megkésve indul: „...máris 11 év múlt el s az idő halad — nincs vesztegetni való percünk!” — írta a Petőfi halálához gyűjtött adatok közlésének megkezdésekor.²

Pákh aligha gondolta, hogy alább idézett szavai nemcsak a maga korának, hanem a következő évszázadnak, sőt talán évszázadoknak is szólnak:

* A szerkesztőség a tanulmányt vitára bocsátja.

¹ *Petőfi Sándor költeményei külföldön* c. cikkében; *Pesti Napló*, 1851. évi jan. 2-i sz.

² *Vasárnapi Ujság*, 1860. évf. 560. 1.

„Addig nem fogunk nyugodni, míg az igazság itt is kiderül.”

Petőfi eltűnésének kérdése a múlt század második felében többször került az érdeklődés középpontjába, és keltett lázas nyugtalanságot.

A költő hitvese hiába dobta el „az özvegyi fátyolt”, abban a biztos meggyőződésben, hogy a férje halott: nem hitték el.

Orlai, Petőfi barátja és egyik legközelebbi ismerője hiába állította: „hogy elesett... abban többé semmi kétségem”. — Hisz ha életben marad, felkereste volna családját, imádott feleségét, gyermekét. Bizonyára Arany Jánost látogatja meg Szalontán, s nem ismeretlen embereket keres fel, akik itt is, ott is felültek egy-egy ál-Petőfi ámtításának. — Haláláról ugyan nincsenek „positív adataim — írta Orlai — de az ő nemes szíve, lelke, jelleme, családja iránti érzelmei, oly meggyőző erkölcsi és pszichológiai támpontokat nyújtanak nekem, hogy halálát bizonyosnak kell tartanom.”³ Mégis sokan kételkedtek Petőfi halálában. Még Jókai Mórt is megingatták a különféle feltevések: „Ki látta el-esni?... De hátha elfogták? — Ez a gondolat sokszor képes elrabolni álmaimat” — írta *Petőfi*?? c. cikkében, hat évvel azután, hogy Pákh már megbizonyosodott a költő haláláról.⁴

A katona-bajtárs, *Lőrincz József* volt honvédőrnagy is lehetetlennek vélte, hogy Petőfi, ha életben marad, fel ne kereste volna a „vérző tábor”, bajtársait s kivált Bemet, kivel egymást ölelésig, csókolásig szerették.⁵ — A legendák mégis tovább szálltak még a hadifogoly, a szibériai ölbányában raboskodó Petőfiről is.

A megfejthetetlennek látszó rejtélyt, az *eltűnést* üstökös módjára, Petőfihez általában méltóbbnak is vélték, mint halála körülményeinek makacs kutatását. A költő halálának 50. évfordulója alkalmából az írói pályáján akkor induló *Móra Ferenc* eléggé általános nézetet fejezett ki, midőn ezt írta: „miért söprenének el fölüle a mítosz aranyos ködét a kegyetlen tudás hideg szelével?”⁶

Petőfi elestének megoldhatatlannak látszó kérdése azonban az irodalmi és tudományos köröket sem engedte megnyugodni.

Azután, hogy Pákh 40 levél közlésével a *Vasárnapi Ujságban* végül leszögezte: ezek tartalma „*naptól világosabbá teszi Petőfi elhunyját*” megkezdődött Petőfi *sirjának keresése*. A már csaknem egy század óta tartó kutatásból bizonyosra vehetjük, hogy a költő halálának rejtélye a Petőfi-kutatókat, az irodalomtörténetet és a történettudományt mindaddig foglalkoztatja majd, s ezeket a vállalkozásokat a közvélemény élénk érdeklődése kíséri, míg a kutatásnak a leghalványabb reménye is mutatkozik az eredményre, vagy az igazságot kétségkívül nem sikerül

³ *Vasárnapi Ujság*, 1861. évf. 115. 1.

⁴ *Hon*, 1867. máj. 26-i sz.

⁵ *Vasárnapi Ujság*, 1861. évf. 56. 1.

⁶ *Petőfi Sándor* c. vezércikke. *Félegyházi Hírlap*, 1899. júl. 30-i sz.

⁷ 1861. évf. 127. 1.

megállapítani. Tudománycs intézményeinknek ez kötelességük is. Ezzel tartozunk Petőfinek.

A múlt század sűrűbolygó kezdeményezéseiben *Vadnay Károly* még kegyeletsértést láthatott, s egy alapos előkészületekkel indult vállalkozás munkáját megakaszthatta; *Mikszáth Kálmán* is kipellengérezhette még a „*Petőfi-keresők*” nemcsak rajongókból, de komoly tudósokból megszervezett csoportját, hogy ezzel 1885-ben *Török Aurél dr.* tudós antropológusnak is végképp kedvét szegje. Ezzel azonban csak egy vállalkozás hiúsult meg.

Midőn *Ferenczi Zoltán* 1888-ban Csernátóni Gyulával és Korbuly Józseffel a *Petőfi-Múzeumban* a Petőfire vonatkozó adatok gyűjtését, a kérdések tisztázását megindította, mivel kezdhették volna? Még mindig „új adat” közlésével Petőfi haláláról.⁸ A kérdésnek Ferenczi nagy figyelmet szentelt, s előbb a *Petőfi-Múzeumban*,⁹ majd külön munkában foglalta össze *Petőfi eltűnésének irodalmát*.¹⁰ Ennek befejezésében, a sikertelen kutatások után Petőfi megfoghatatlan eltűnésében a „quasi divus”-t, a csodálatosságot látja felemelőnek. A titok megfejtése azonban „örök vágyalkozás gyanánt fog élni az emberi kutatás és a meghátrálni nem bíró megismerés számára” — írta helyesen és találóan Ferenczi.¹¹

Sokan keresték fel azóta is a fehéregyházi csatateret *Illyés Gyuláig*, hogy *Petőfi* c. könyvének függelékében ő is részletesen vizsgálja a problémát, vagy *Dienes Andrásig*, aki a *titok* kérdéseit Petőfi halálának centenáriumára kívánta tisztázni, s azóta is fáradhatatlanul kutatja Petőfi elestének helyét, kérdéseit.

A Petőfi halálának körülményeit vizsgáló vállalkozások történetében igen szép és kiemelkedő a *magyar és román tudományos munkacsoport* múlt év nyarán megkezdett kutatása. A két szomszéd nép Petőfi iránt érzett tiszteletének, szeretetének jegyében, akadémiainak támogatásával, tudósainak együttműködésével kezdődött el ez a munka 1956. év augusztus havában. Sajnos, az érdeklődő közvélemény a kutatómunka lépéseit nem kísérhette figyelemmel, mert az előzetes híradásokon és a kutatócsoport elindulásáról, Segesvárra történt megérkezéséről szóló közleményeken kívül¹² a sajtóban csak egy szűkszavú záróközlemény jelent meg. Ennek lényege, hogy a munkacsoport a helyszínen megvizsgálta, kritikailag ellenőrizte az összes vallomásokot, nézeteket Petőfi halálának körülményeiről, „rekonstruálta Petőfi menekülésének útvonalát”, s *Dienes András: A Petőfi-titok c.*, 1949-ben kiadott könyvének következőket és eredményeit tette a magáévá. Végül a két ország akadémiajának javasolta a további rendszeres ásatásokat.¹³

⁸ I. évf. 6. l.

⁹ 1894—1895. évf.

¹⁰ *Petőfi-Könyvtár* XXIV. füzet, Bpest, 1910.

¹¹ I. m. 160. l.

¹² *Irodalmi Ujság*, 1956. júl. 7-i sz., *Szabad Nép*, 1956. aug. 10-i és 13-i sz.

¹³ *Szabad Nép*, 1956. szept. 4-i sz.

A múlt kutató vállalkozásainak is mindig kísérő jelensége volt, hogy a fokozott érdeklődés hozzászólásokban, vitákban, új adatközlésekben nyilvánult meg, kutatásokra adott ösztönzést. A Petőfi-kutatás szűkörűségét, elszigeteltségét jelentené, ha ez ma is nem így lenne, s nem akadna, akinek a folyamatban levő kutatáshoz hozzászólása van.

A szóbanlévő tárgykörben a kutatások irányát bíráló, eredményeit rostáló, értékelő „kritikai vizsgálódás” sem ismeretlen. A záróközlemény szerint lényegében ezt tette a román—magyar tudományos munkaközösség is. — Amíg a nyár folyamán a kutatás Segesvár és Héjasfalva közt folyt, én a Petőfi halálára vonatkozó forrásokat, irodalmat itthon vizsgáltam felül. A régi cikkekhez mellékelt térképek elegendő helyleírást is nyújtanak. A „*Magyar Salon eredeti rajza*” pl. a „szökő kút”-tól kezdve a honvédsírokig a csata minden lényeges helyét feltünteti.¹⁴

A Petőfi halálának körülményeiről kutatásaim során kialakult véleményem *lényegesen eltér a Lengyel és Heydte közléseire felépített következtetésektől*. Arra a meggyőződésre jutottam, hogy Lengyel és Heydte adatai nemcsak hogy nem alkotnak „összefüggő... logikus láncolatot”, hanem súlyos ellentmondásokat, valótlan adatokat tartalmaznak, s a kutatást téves útra vitték.

A kérdéshez azzal a szándékkal szólok hozzá, hogy fejtegetésem vitaindító lesz, s így a Petőfi halálával kapcsolatos lényeges problémák tisztázását elősegíti.

Végül — szinte hihetetlen, hogy olyan hosszú idő után még erre is sor kerülhet — Petőfi halálára vonatkozólag „új adatot” is közlök. Ez *Bem volt futárjának, Baynovics Mihálynak* leírása a Segesvár közelében folyt csatáról, ismertetése Petőfi haláláról, eltemetéséről. Ha ezt nem is tekintjük másnak, mint a Petőfi haláláról szóló leírások egyik ismeretlen változatának, így is figyelmet érdemel. Különösen azért, mert ebből is azt látjuk, mint több más leírásból, adatközlésből, hogy *Petőfi nem tagadta meg önmagát*. Végóráiban is az maradt, aki egész életében volt: a szabadság ügyének harcosa. Nem pedig az a sütökemencén üldögélő, hol a híd karfájához, hol kapufélfához dőlő, elmerengő, unalomig tétlen szemlélő, végül csak menekülő ember, akinek őt Lengyel megrajzolta.

Petőfi életéről ezt a legutolsó, Lengyeltől festett s az egész irodalomba belekerült, hitelesnek elfogadott képet véltem hamisnak, Petőfi egész életével, jellemével, temperamentumával ellentmondónak. Ez indította a kutatásra. S ha a Lengyel-féle kép hamisnak bizonyul, adatairól kiderülnek, hogy azok is hamisak, akkor ezt a képet örökre ki kell törölni a Petőfi-életrajzokból.

¹⁴ IV. köt. 1886. 155. l.

A fő kérdések

A Petőfi halálára vonatkozó kutatások ma inkább csak két kérdésre igyekeznek fényt deríteni:

hol, a fehéregyházi csatátér mely pontján lelte a költő halálát, és *hova*, melyik honvédsírba temették el.

A román—magyar tudományos munkaközösség a múlt év augusztusában végzett kutatásának záróközleményéből is ez tűnik ki: vizsgálták Petőfi „menekülésének útvonalát”, keresték „elestének pontos helyét”, és próbaásatásokat végeztek ott, ahol Petőfi eltemetése a munkaközösség véleménye szerint a legvalószínűbb, az ún. Csonta-kertben. A kutatás abból az alapból, annak elfogadásából indult ki, hogy Petőfi halála helyének és sírjának Lengyel és Heydte a biztos forrása.

A fenti két problémán, a halál és a temetés *helyének* megállapításán kívül azonban nemkevesebb lényeges annak tisztázása és helyes megvilágítása: *Hogyan esett el Petőfi?* Mindannak lehető hűséges megismerése, ahogy Petőfi a csatában utolsó óráit és perceit töltötte, ahogyan halála bekövetkezett, legalább olyan fontos, mint az, hogy *hol* és a *hova* kérdésekre feleletet kapjunk.

Nyugodtan állíthatjuk, hogy még fontosabb. Petőfi egyéniségével és jellemével ugyanis az van szoros összefüggésben, hogy a fehéregyházi csatában milyen szerepe volt, a szabadságért vívott utolsó harcában mit vállalt magára, hogyan esett el, nem pedig az, hogy hol lelte halálát, és hova temették.

Távol áll tőlem a szándék, hogy annak a lelkes fáradozásnak és munkának értékét, melyet *Dienes András* már hosszú évek óta végez, s amelynek megállapításait a közelmúlt kutatásaival kapcsolatban is több cikkében ismertetett, a legkevésbé is kisebbiteni akarnám. Fejtegetéseim lényege *Lengyel József tudósításának bírálata*. Így azonban szembe kellett kerülnöm mindazokkal, akik Lengyel közléseit hiteleseknek fogadták el.

A „koronatanú” közlései

Tudvalevő, hogy Petőfi utolsó óráiról a legrészletesebb, az irodalomtörténeti munkákban, Petőfi-életrajzokban is általánosan elfogadott leírás *Lengyel József* volt székelykeresztúri orvostól származik. Annak ellenére, hogy Lengyel előadásának hitelességét már a kortársai — akik a csatában jelen voltak, vagy akik Lengyel Józsefet közelről ismerték — kétségbevonták az irodalom Petőfinek a fehéregyházi csatában tanúsított magatartására és elestére vonatkozólag Lengyelt ma is a legmegbízhatóbb forrásnak ismeri el. Erre ő már *Pákh Alberttől*, az 1860—61-ben végzett adatgyűjtés alkalmával ajánló levelet kapott: „... azt hisszük, hogy a Petőfi halálára vonatkozó adatok között Lengyel J. úr levele volt a legbiztosabb adatokkal bíró,

egyszerű, értelmes előadású közlemény. Későbbi idők gyakran fogják idézni forrásul. — Szerk.¹⁵

A Lengyel Józseftől származó tudósítás azáltal, hogy az irodalom ennek szinte kizárólagos értéket tulajdonított, mindenekelőtt meglehetősen a háttérbe szorította, elhomályosította a fehéregyházi csatával kapcsolatban Petőfibre vonatkozó egyéb adatközlések jelentőségét. Lengyel leírása nyomán terjedt el Petőfi végső óráiról, az ütközetben való jelenlétéről a teljes passzivitásról beszámoló kép. Ez Petőfi egyéniségének teljes eltorzítása. Petőfiről ilyen képet csak az rajzolhatott, akinek Petőfi jelleméről, de még csak a külsejéről sem volt semmi-féle ismerete. Lengyel közléséből ugyanis ez is kétségteljesen kitűnik.

A Lengyel-féle képet Petőfi utolsó óráiról az alábbiakban, Lengyel első közléséből¹⁶ részletesen ismertetjük.

Lengyel elmondja Fehéregyházára való megérkezését, a csata megindulását, majd így folytatja:

„mi a romok között foglalánk helyet, én hivatással — a sebesültek kötözésével — elfoglalva. — Petőfi egy sütökemenczére ülvé belémerült a csatatér és a táj szemlélésébe. — Mi lőtávolon kívül valánk. — Többször láttam őt helyéről távozni, de mindig visszakerült s gyönyörködni látszott, miként szedik össze a székely fuvarosok a nem messze lecsapott golyókat. — Délután 4 óra felé a csata öldöklöbb kezdett lenni, a sebesültek szaporodtak. — Épen egy kaszai fuvaros fölkarját metszém ketté, melyet egy golyó szétzúzott — mikor Petőfi mellettem elhaladt, s a Fehéregyházán alól elfolyó patak hídjának karjához dőlt. — Itt állott mintegy fél óráig elmerengve. — Tőle mintegy 200 lépésre dolgozott egy 6 fontos, s lőtte az országút mellett felállított orosz lovasságot. — Hihető, sok kárt tett bennök, mert nem soká rá is erősen kezdettek tüzelni, s egy golyó Petőfitől alig 30 lépésre ütött a földre, a felvert por őt is ellepé, s hihetőleg szemébe is jutott, mert azt zubbonya szárnyával hosszasan törölgeté. — Ekkor helyét megváltoztatá, felénk közeledett, s hátát a falu kapuzábjához vetve nézte a csatát, és elmerült gondolataiba, még pedig annyira, hogy a csakhamar hallatott iszonyú zsibaj, ordítás, egy tömeg tele tüze sem volt képes figyelmét azon helyre vonni, hól az történt. — Én mellette futottam egy helyre vonni, hól az történt. — Én mellette futottam egy helyre, hogy annak okát megtudjam, s míg kérdelem tőle „mi baj, órnagy?” — ő nem felelt semmit. — Előttem csakhamar kitárult a vész egész nagysága. — Tőlünk alig ezer lépésre azon percben bontá még két ezred dsidás a tömeggé alakult zászlóalj... Rákiálték Petőfibre, odamutaték az eseményre. Ő oda maradt s csak annyit mondott „potomság”. — Csakhamar az egész arcvonal megfutott. Én rá mutaték a balszárnyra, hol a tábournok is futott. Petőfi szemét

¹⁵ *Vasárnapi Ujság*, 1861. évf. 32. 1.

¹⁶ *Vasárnapi Ujság*, 1860. évf. 507. 1.

odaveté, szónélkül megfordult s futni kezdett. Én is csakhamar helyemre érve lovamat kézügybe kapva ráültem s száguldottam... Mi futottunk az országúton felfelé. Engem helyismeretem rövidebb úton vezetett. Utánunk a két ezred dsidás. Mikor a faluból már jól kijöttünk, láttuk, hogy amíg e két ezred támadott, egy más ezred a Küiküllő mellett halad felfelé egyenes vonalban, s mikor már Fehéregyházát mintegy fél mérföldre elhagyta, jobbra fordult, s egyenes szegletet képezve igyekezett átvágni az országutat, s így a menekülést. A lovasság nagy részének még volt ideje e körön kívül hatolni, de a gyalogságból csak az menekült, a ki tartalékba volt állítva, azok, kik tűzben voltak, bekerítették. A kik a körben maradtak, azok 60—70 sebesültet kivéve, mind elestek. Engem lovam a körön kívül segített. Petőfi gyalog volt, így a körben benne maradt. Egy dombra érve, visszanéztem s Petőfit hittem felismerni. A helyet, hol láttam, e pillanatban is annyira élenken képzelem, hogy rá tudnék mutatni, s valahányszor mellette elmegyek, önkénytelenül felmerül előttem akkori alakja, a mint fedetlen fővel, széteresztett ingnyakkal, lengő zubbonyával futni láttam.

Ennyi, mit saját szemeimmel láttam. Leírom azt is, mit aztán később felőle hallottam.

A sebesültek és halottak összeszedésével egy régi ismerőm, nyug. hadnagy Toldi is meg volt bízva. Tőle tudom, hogy azon helyen, hol Petőfi elesett, b. Heydte rendezé a halottak eltakarítását. Egy alkalommal a báróval találkozva a beszédet a. csatára veztem, s tudakoltam tőle Petőfiről. Tőle hallottam, miszerint igen jól emlékezett, hogy egy hegyes álszakálú (így!) szőke egyént látott az országút mellett egy mellén kapott dsidaszűrás miatt elesve, s mint mondá, hogy talán neki ez alak fel sem tűnt volna, ha mindkét nadrág és zubbonya zsebeit kifordítva nem látja, s abból egy csomó összeirogatott papírt kihullva nem lát. A helyet, hol ez lehetett, megmagyarázva bizonyos valék, hogy Petőfi volt, mert az alig volt 100 lépéssel idebb, hol utolszor láttam. — Sírja felől is megbizonyosodtam. Ez a fehéregyházi határ felső felén északról lefutó patak martjára ásott közös sírban van, hová 134 más pajtásával közös sírba temettetett...

Ennyi mindaz, mit Petőfi utolsó perczeiről tudok... Ezen pongyolán, de igazsághűen leírt nap emléket megírom, s a Vas. Ujság szerkesztőségével tudatnom azt tette kötelességemmé, mert habár ezt én többeknek épen így elbeszéltem számtalanszor, s azok talán közölheték is önnel, de azt hiszem, hogy azt nálamnál senki igazabban és részletesebben nem teheté, mert e nap emléke lelkembe az iszonyat minden színeivel annyira van lefestve, hogy abból még az idő sem vala képes, egyetlen mozzanatot letörlni."

Lengyel közlésének szószerinti ismertetéséből láthatjuk, hogy ennek a részletes, kisebb körülményekre is kiterjeszkedő adatok való-

ban a hitelesség látszatát kölcsönzik. Az, hogy mindezt *mint szemtanú* és — elbeszéléséből megállapíthatólag — a sebesülteket kötöző, operáló orvos mondotta el, meg végül az igazságra való appellálás könnyen elhittették, hogy mindez így is volt.

A Petőfi-életrajzok és történeti munkák állásfoglalása

A legismertebb Petőfi-életrajzok és a fehéregyházi csata történetével foglalkozó munkák is általában a költő elestét Lengyel nyomán ismertették.

Ferenczi Zoltán ugyan más adatközlők tudósítását is felhasználta, de „A csata végső jelenetei” és „A költő menekülése” című pontokban Lengyel József leírásának tulajdonított döntő jelentőséget.¹⁷ Az eltűnés irodalmának összefoglalásában ugyan már nem állt ki határozottan Lengyel mellett, de azt sem állította, hogy Lengyelt az őt támadóknak sikerült megcáfolniuk.

Illyés Gyula Petőfi halálának kérdésében a korábbi határozatlansággal szemben bizonyosságot igyekezett teremteni. Szerinte: „Az újonnan megismert és a helyreigazított adatok alapján egy rendőri nyomozás bizonyosságával állapíthatjuk meg az események lefolyását. Ezt a munkát az újabb adatok nyomán senki sem végezte el. Erre vállalkozom.”¹⁸ Petőfi halálára vonatkozólag Illyés Gyula főforrása Lengyel József közlése. Lengyel leírásáról Illyés megállapítja, hogy „tanúvallomását, noha annak idején sokan kétségbevonták, mi az újabb adatok alapján hitelesnek fogadhatjuk el.”¹⁹

Dienes András a Petőfi-titok „koronatanújának” szintén Lengyel Józsefet ismeri el. Szerinte Lengyel „minden sora valóság”. Úgy látja, hogy „a Petőfi-irodalomban elrajzolták ennek a magábavonuló, talán makacs, de feltétlenül tisztességes embernek az arcát.” Lengyel későbbi elhallgatását alaptalan rágalmaknak tulajdonítja. Őt következetes embernek jellemzi, aki „nyilatkozatából soha semmit vissza nem vont.”²⁰ Dienes Lengyel rehabilitálása után az ő és Heydte osztrák hadbiztos egybehangzónak ítélt közléseire építette fel egész kutatási eljárását. A *Lengyel—Heydte* tudósítások alapján végzett helyszíni kutatás vezetett el az ispánkúti halálhelyhez is. „Itt az álláspontom végleges, hinni tudok magamban; bizonyítani tudom, *hol* és *hogy* halt meg Petőfi” — írta Dienes egyik legutóbbi cikkében.²¹

A magyar—román tudományos munkaközösség összefoglaló jelentését a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetének Tudományos Tanácsa 1956. évi szeptember hó 24-én megvitatta. A

¹⁷ *Petőfi életrajza*. III. köt. 374—378. l.

¹⁸ *Petőfi c.* könyve, 1948. évi kiadás, 329. l.

¹⁹ Uo. 331. l.

²⁰ I. m. 144. és 149. l.

²¹ *Levél egy román kutatóhoz*. *Irodalmi Újság*, 1956. júl. 7-i sz.

jelentés Dienes András eddigi kutatásainak eredményeit kiemelve, megállapítja, hogy a magyar—román munkacsoport is a költő halálának körülményeire és helyére vonatkozólag Dienessel egy véleményre jutott. Az Irodalomtörténeti Intézet Tudományos Tanácsa szintén kifejezte, hogy „az összefoglaló jelentésben foglalt álláspont a legvalószínűbb az összes eddigi kutatói álláspontok között.”²² Ennek pedig alapja a Lengyel-féle közlés.

Igy áll a Petőfi halálának körülményeire vonatkozó kutatás ezidő szerint az *irodalomtörténet területén*.

A szabadságharcunkkal foglalkozó *történelmi monográfiák* természetesen elsősorban a „segesvári csata” katonai, harcászati leírását közlik, de a csata emlékezetességét, jelentőségét és veszteségünket abban is kiemelik, hogy itt esett el legnagyobb költőnk, Petőfi. Egyes munkák Petőfi elestével hosszabban foglalkoznak.

Kővári László munkája 1861-ben jelent meg. Ebben már Lengyel József leírásának hatására ismerünk: Petőfi „nézte Fehéregyházánál hosszan a csatát, mely a mint egyszerre felbomlék, ő is futott: hol az út Fehéregyházától Hájásfalvának a hegy alá kanyarodik... itt vérzett el, kozákok fegyverétől.”²³

Horváth Mihály, szabadságharcunk jeles történetírója Petőfi haláláról csak egy mondatban emlékezik meg, szintén a magyar sereg menekülésével kapcsolatban. „E futásban esett el kozák kardok által koszorús költőnk, Petőfi Sándor is, ki Bem kíséretében vala.”²⁴

Gracza György már részletesen tárgyalja Petőfi elestét. Három „szemtanú”: Lengyel József „ezredorvos”, Gyalókey Lajos honvédszázados és Szkurka György közhuzár adatközléseit ismerteti. Ezekről ugyan megállapítja, hogy nem egyöntetűek, de bennük „legalább megvan az időrendi összefüggés.” Egy kis Gyalókey és Szkurka hatással *Lengyel leírását* Petőfi haláláról így foglalta össze: „Petőfi... az ütközetben nem vett részt. Hisz még kardja sincs. Csak szemlélő. Itt is megfordul, amott is: majd Bem körül, majd az ágyúk megett, majd Fehéregyházán. Hat óratájt jön a végzetes kozák-roham s a tomboló fegyvereg őt is magával sodorja. Még látják egyesek, amint menekül hajadonfő, kigombolkozva, nyitott inggallérral. Aztán eltűnik végkép, örökre.”²⁵ Azt, hogy Petőfi fegyvertelen volt, főképp Szkurka huzár erősítette: „Nem volt annál semmiféle fegyver; még csak egy szalmaszál se.”²⁶ Bem körül és az ágyúk megett pedig Gyalókey találkozott, beszélt Petőfivel.

²² *Szabad Nép*, 1956. okt. 3-i sz.

²³ *Erdély története 1848—49-ben*, Pest, 259. l. — Részletesebben szól a kérdésről a *Petőfi Múzeum* 1888. évf. 52—60. lap.

²⁴ *Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben* III. köt. 1872. 354. l.

²⁵ Az 1848—49-iki magyar szabadságharc története, V. köt. Bpest, 1898. 1082. l.

²⁶ *Petőfi Múzeum*, I. évf. 1888. 11. l.

A Lengyel-féle ismertetésen alapuló Petőfi-kép tehát a költő haláláról a történelmi irodalomba is belekerült: lőtávolon kívül tartózkodott, sütőkemencén üldögélt, szemlélődött, elmerengett, és végül futva menekült.

Ennek csak egy történelmi munka, *Breit József* könyve mondott ellent: „Ugyane csatában látták végleges eltűnése előtt utoljára szabadságharcunk lánglelkű lantosát, Petőfi Sándort is, mint rendesen legelsőnek a küzdők sorában. Hogy hazájáért hön lángoló szíve hamvai hol és melyik sírhant alatt porladoznak, azt még most is — és talán örökre — titok fátyla fedi.”²⁷

Ebben a vélekedésben Lengyel leírásával szemben az jut kifejezésre, hogy Petőfi, „*mint rendesen*”, a *harcosok legelső sorában küzdött*, tehát harcolt. Ezt nem a hadtörténetíró találta ki, hanem egyszerűen az olyan adatközlésnek adott hitelt, amely Petőfiről ezt állította és nem Lengyelnek.

Másrészt Breit is azok közé a pesszimisták közé tartozott, akik nem nagyon bíztak a titok megfejtésében. Egyébként maga Gyalóky, az egyik szemtanú sem vélekedett máskép. A hol és mikép kérdésekről ugyanis ezt írta: „Ki tudna ezen, oly sokszor feltett kérdésekre, — hazugság és ámitás nélkül — megfelelni!”²⁸

A múlt század bizonytalankodó, határozott eredménnyel nem kérkedő vizsgálódásairól *Dienes András* elítélően nyilatkozik: „a nagyképi »kutatás« évtizedekig zsákutcában tévelygett”.²⁹ Az utóbbi évtizedek Petőfi-életrajzi viszont Lengyel és Heydte közlései alapján azt, hogy Petőfi hol és hogyan esett el, megoldottnak vélik. Lássuk azonban, valóban kivezet-e ez az út a zsákutcaból, s hogy az egészen elfogulatlan történelmi kritikával szemben Lengyel közlései helyt tudnak-e állni.

Lengyel József tudósításának bírálata. A „szőke” Petőfi

Lengyel József leírásában mindenekelőtt egy feltűnő adat ragadja meg a figyelmet: az, hogy Lengyel a Heydtetől említett állítólagos hegyes állszakállú „szőke” egyénben *Petőfire ismert*, s a holttestről azt írta: „*bizonyos valék, hogy Petőfi volt.*” Ez Lengyel első, 1860. évi közlésében olvasható. Lényeges, hogy Lengyel Heydte osztrák hadbiztos közlésére való hivatkozással beszél a „szőke” Petőfiről. Aziránt semmi kétségét sem fejezte ki, hogy egy szőke férfi holtteste nem

²⁷ Magyarország 1848/49. évi függetlenségi harcának története. Bpest, 1897. II. köt. 174. l.

²⁸ Segesvár és Petőfi c. közleménye, *Hazánk*, 1887. évf. 348. l.

²⁹ A Petőfi-titok, 138. l.

lehetett Petőfié, sőt nyilván Lengyel úgy is tudta, hogy Petőfi szőke volt.

Arról természetesen Lengyelnek tudomása nem volt, hogy Heydte már korábban, 1854-ben, hivatalos felhívásra mindarról, amit Petőfi elestére vonatkozólag tudott, a budai „cs. k. Katonai és Polgári Kormányzóság” elnökségének jelentést küldött. Amikor ugyanis még olyan hírek terjengtek, hogy Petőfi nem esett el, hanem az országban bújdosik, a Bach-korszak osztrák rendőrnymozói Petőfi haláláról biztos értesülést kívántak szerezni. Ezért kértek jelentést a fehéregyházi csata után a halottak eltemetetésével megbízott Heydte ezredestől.

Ebben a jelentésben Heydte a Petőfinek vélt holttestet így írta le: „sovány, kicsiny, száraz arcú volt, igen határozott kifejezéssel és nagy, fekete teleszakállal” („er war mager, klein, trockenes Gesicht, mit sehr bestimmten Ausdruck und grossem schwarzem Vollbart”). Heydte hivatalos közlését a bécsi Staatsarchivban, a titkos császári levéltár anyagában dr. Deák Imre találta meg, s nyomtatásban 1930-ban közölték.³⁰

Heydte hivatalos jelentéséből kétségkívül következik az, hogy Heydte a kérdéses holttestet *nem mondhatta szőkének*, mert jelentése határozottan nagy, fekete körszakállú férfiról szól. A „hegyes állszakáll” sem egyezik.

Ha azonban történetesen Heydte mégis úgy tájékoztatta volna Lengyel Józsefet, hogy a halott *hegyes állszakállú szőke* férfi volt. Lengyelnek itt Heydte korrigálnia kellett volna, a maga tudomása alapján; hiszen ő — amint elmondotta — közelről ismerte Petőfit! Leírása szerint csak a fehéregyházi csata alkalmával többször, egész közelről látta Petőfit: sütőkemencén ülve, erre a „helyére” többször visszatérőben; látta, amint az ágyúgolyótól felvert port az arcáról és szeméből „hosszasan törölgeté”; látta a fehéregyházi kapuzábéhoz dőlve, híd karfájára támaszkodva, ismételten szólt is hozzá, Petőfi válaszolt, s végül még egy dombról visszatekintve, futás közben is látta a költőt „fedetlen fővel.” Ennyi látás után az olyan jó megfigyelőnek, emlékezőnek, amilyennek Lengyel a saját leírásából mutatkozik, Petőfi legjellegzetesebb külső tulajdonságáról, hogy nem szőke nem is barna, hanem *fekete volt*, biztos tudomással kellett volna rendelkeznie.

Az, hogy Petőfi nem szőke, hanem fekete volt, köztudomású. Bizonyítására csak azt említem, hogy felesége a hajfürtjét is megőrizte. Midőn férje elvesztése miatt, kétségbeesésében öngyilkossági szándékkal foglalkozott, a saját gesztenyebarna és Petőfi fekete hajfürtjét borítékba csomagolta, emlékül, fia számára, e felírással: „Petőfi Zoltánnak tíz éves korában.”³¹ Az 1885-ben ásatásra készülő bizott-

³⁰ Dr. Mikes Lajos—Dernői Kocsis László: Szendrey Júlia, Bpest, 1930. 389—392. l.

³¹ 1850. ápr. 4-én. — L. Dr. Mikes—Dernői Kovács i. m. 387. l.

ság még arra is gondolt, hogy egyéb sajátosságok mellett a megmaradt hajfürt is elősegíti Petőfi holttestének felismerését.

Mindebből következik Lengyel Józsefről az *első leleplezés: fogalma sem volt arról, milyen volt Petőfi külseje*. Ez már maga alapján rendíti meg Lengyel egész leírásának hitelességét.

Erre csakhamar maga is rájött. Lengyel, midőn később, 1874-ben „*Egy szemtanú Petőfi haláláról*” címen ismét részletesen leírta Petőfi utolsó óráit, a sütökemencétől kezdve Heydte közléséig, *önmagát korrigálta: a halott leírásából elhagyta a „szőke” jelzőt.*³² Ebből azt is látjuk, hogy bizony volt olyan adat Lengyel közlésében, amit visszavont, de ezt csendben, észrevétlenül minden indokolás nélkül tette.

Lengyel és Heydte közlésében tehát először is lényeges ellentmondásra mutathatunk rá. Viszont abból, hogy Heydte Fehéregyháza és Héjasfalva között, az ún. szökőkútnál látott egy holttestet, akiről *feltehető volt*, hogy Petőfi, s a lóháton menekülő Lengyel ugyanezen a tájon „*hitte felismerni*” a gyalog futó Petőfit, e két bizonytalan adatból, a hely egyezése miatt az utóbbi idők Petőfi-kutatása biztos megállapítást kívánt tenni Petőfi halálának helyére. A „*hegyes állszakállú szőke*” és másrészt a „*nagy fekete teleszakállú*” egyén azonban sehogysem kapcsolható össze bizonyító lánczemezzé. Csak arra enged következtetni, hogy Lengyel korántsem hitelt érdemlő szemtanú.

Erdekes egyébként, hogy a „szőke” Petőfi az első kutatások idején mennyire elfogadott nézet volt. *Thaly Kálmán* is beszélt olyan segesvári polgárral, aki „szintén látott egy mellén pikával átütött szőkeszakállú és bajszú embert, zsebeiből kiforgatott irományokkal, mint ezt a V. U. egyik — Petőfi haláláról írt — tudósításban is olvashatni;”³³ csak hogy ez a holttest a segesvári polgár elbeszélése szerint nem az országot mentén, hanem a hegy lejtőjén feküdt. — *Bartha János* volt honvédszázados még a szőke szakállt és bajszot sem vélte bizonyítéknak arra nézve, hogy a halott Petőfi volt, mert: „*hány szőke szakállú és bajszú tisztek lehettek ott? nem csak átütött, de merőben átlukgatott melletl s kiforgatott zsebekkel, mikből irományokat, Kossuth jegyeket szélnek eregetve, érdemjeleinket lábbal tapodták a bőszi kozákok!*”³⁴ Azt tehát ő sem tudta, hogy Petőfi nem szőke volt, de egészen reális az a megállapítása, hogy a kiforgatott zsebből előkerült irományok és a holttest mellett talált érdemjelek sem bizonyítják, hogy egy ilyen halott csak Petőfi lehetett. — Nem csoda, hogy még *szőke ál-Petőfik* is jelentkezni mertek, vitorlavászon ruhában, kis kecskeszakállal, annyira nem ismerték sokan Petőfit.³⁵ — A1 azonban feltűnő, hogy *Pákh Albert* sem tett észrevételt Lengyelnek a

³² *Történelmi Lapok*, I. évf. 1875. 399. l.

³³ *Vasárnapi Ujság*, 1860. évf. 599. l., XI. levél.

³⁴ *Uo.* 1860. évf. 649. l., XXII. levél.

³⁵ Ilyen adat a *Vasárnapi Ujság* 1861. évf. 127. lapján olvasható.

„szóke” Petőfiről szóló közlésére, pedig ő a költő közelebbi ismerőseinek sorába tartozott, s szerette is a lapjában megjelent cikkeket szerkesztői jegyzettel ellátni. Emiatt Lengyel leírásának hitelessége iránt sem támadt kételye, sőt az összes beküldött levelek között Lengyelét a legnagyobb figyelemre érdemesítette.

Nem „ezredorvos”, hanem „kandi néző”

Lengyel József 1860. évi közléséből mindenki azt gondolhatta, és sokan később is még így vélekedtek, hogy ő a fehéregyházi csatában mint katonarvos tevékenykedett. Maga Lengyel ismertette orvosi működését: „mi a romok között foglalánk helyet, én hivatásommal — a sebesültek kötözésével — elfoglalva.” — Mikor délután a sebesültek szaporodtak, „Épen egy kaszai fuvaros fölkarját metszém ketté melyet egy golyó szétzúzott” — írta a továbbiakban. Vagyis nemcsak könnyebb sebeket kötözött be, hanem nagyobb műtéteket is végrehajtott. Ilyen orvosi tevékenységet nyilvánvalóan csak a legfontosabb műszerekkel ellátott kötözőhelyen lehetett elvégezni. Ez a rögtönzött elsősegély-nyújtó hely, Lengyel közlése szerint, Fehéregyháza község nyugati szélén, az egyik romos házban volt. Itt állt az a sütőkemence is, melyen Lengyel Petőfit látta üldögelni.

Azt, hogy a csatában mint *polgári személy* és nem katonarvos vett részt, *maga Lengyel* megírta, csakhamar az első tudósítása után. Lengyel cáfolatot írt Thaly Kálmán közléseire, s ez alkalommal tett nyilatkozatában félreérthetetlenül közölte:

„Én azon napi csatában nem mint katona, hanem, némi apró önkénytes szolgálattétel mellett, mint kandi néző vettem részt. Nekem annak nagyszerűségéről és iszonyairól az ideig fogalmam sem volt. Hogy pedig egy ily néző minden mozzanatot pontosabban meg tud jegyezni, mint néha maguk a szereplők, talán szintén magában érthető.”³⁶

Akik Lengyelnek csak orvosi segítségéről szóló első közléseit ismerték, s nem vettek tudomást az ő szerepét tisztázó második levéléről, Lengyelt egyszerűen megtették „ezredorvos”-nak. Ez a szerep természetesen erősítette Lengyel egyéb adatainak jelentőségét, hitelességét. *Szana Tamás* pl. a költő halálának 30. évfordulójára írt *Petőfi* c. megemlékezésében Lengyel leírására így hivatkozott:

„A végzetes ütközet — és Petőfi végső óráinak elbeszélését Lengyel Józsefre bizzuk, ki e csatában a magyarok közt mint ezredorvos vett részt, Petőfivel személyes ismeretségben állt és őt a csata elejétől kezdve csaknem az utolsó percig szemmel tartotta.”³⁷ — Ezután

³⁶ Lengyel második levele a *Vasárnapi Ujság* 1862. évf. 43. lapján.

³⁷ *Koszorú* II. köt. 162. l. 1879. — Szana Tamás a Petőfi-Társaság közlönyének, a Koszorú-nak szerkesztője volt.

Lengyel leírását egy mellékelt, Lengyel adatait feltüntető térképre való utalásokkal, szöszerint közölte.

Szana Tamásnak a *Koszorú-ban* közölt megemlékezését teljes egészében átvette *A hon* c. lap is. Ez Lengyelt szintén ezredorvosnak írta.³⁸ A cáfolatot néhány nap múlva *maga Lengyel József* adta meg. Ezt írta: „A hon tárczájában látom, hogy Kertbeny Károly úr, a Petőfi haláláról megemlékezvén — személyemet olyatén czímmel ruházta fel, mely engem sem a múltban, sem a jelenben meg nem illetett. A Segesvár Fehéregyházi csatában — mint polgári orvos — önként vettem részt, és segitettem a megfogyatkozott egészségügyi személyzetnek. — Ez fejti meg azt is, hogy miért jelenhettem meg többfelé azon nap folyamán. Az *ezredorvosi* cím tehát engem nem illet.”³⁹

Lengyel helyreigazítását azonban még mindig sokan nem vették tudomásul. A *Vasárnapi Újság* Petőfi halálának 50. évfordulója alkalmából is ezt írta: „...legérdekesebb és legfontosabb Lengyel Józsefnek, Bem hadserege ezredorvosának s akkor székelykeresztúri orvosnak 1860. augusztus 25-én kelt levele, mely... mind máig egyik legmegbízhatóbb forrás...”⁴⁰

Ha valaki fáradságot vesz arra, hogy Lengyelnek Petőfi haláláról szóló 1860. és 1874. évi leírását pontosan összehasonlítsa, a „szöke” jelző eltüntetésén kívül még egy érdekes dologra jön rá: arra, hogy *Lengyel a második közlésben már nem beszél sebészi tevékenységéről, felkar amputálásáról*. Pedig azt írta, a végzetes nap eseményeit olyan hűen és egyszerűen beszéli el, „mintha a miatyánkot mondaná”. Miért hagyta hát el ezeket a részeket? Nem kétséges, azért, mert ezen a ponton lehetett legkönnyebben kétségbevonni állításai hitelességét. Ezt még a kortársai megtették.

Lázár Ádám, a marosvásárhelyi kerület függetlenségi párti országgyűlési képviselője, mint a Történelmi Társulat tagja intézett kérelmet a Társulathoz Petőfi halála körülményeinek tudományos felkutatása érdekében. Ebben nyilvánosan megtámadta Lengyel szavahihetőségét: „Hogy Lengyel közleményei nem alapulnak a valóságon és hűségen, erre nézve még hiteles élő tanúk vannak, kik határozottan állítják, hogy *Lengyel azon időben a csatatéren jelen nem volt és így Petőfivel ott nem is találkozhatott*.” Még súlyosabb vádat is szemére vetett Lengyelnek: *miért nem segített Petőfin*, aki gyalog volt. Ő meg lovon, ha olyan közel volt hozzá? Lázár Ádám „többek nevében” kifejezte azt a nézetet, hogy „Petőfi eltűnésének kérdése egyedül Lengyel által meg nem oldható, sőt igen kívánatos, hogy minden eddigi adatok, közlemények és még nem nyilatkozott egyének részreahajlatlan fölhasználásával a halál

³⁸ 1879. július 31-i sz., reggeli kiadás.

³⁹ *A hon*, 1879. aug. 5-i reggeli kiadás.

⁴⁰ *A fehéregyházi csata és Petőfi halála* c. cikk, 1899. júl. 30-i számban.

ideje és helye lehetőleg történelmi biztonsággal kinyomoztassék és megállapíttassék, mit a történelmi társulat nincs elkésve megtenni...”

Egyes személyeket névszerint megnevezett, hogy Lengyelt kihallgatásukkal „az oknélküli irkafirkától megmenteni igyekezzék. Ezt kívánjuk, ezt követeljük hazafiságból a nemzet nevében” — írta Lázár Ádám.⁴¹

Bár a Történelmi Társulat a kért kutatásra nem vállalkozott, hanem társadalmi vagy hatósági úton kívánta a kérdés tisztázását, Lázár Ádám tovább fáradozott. Felkért mindenkit, aki a tárgyban valami biztosat tud, hogy azt „híven és tartózkodás nélkül előadni hazafi kötelességüknek lenni ösmerjék...”⁴² Lázár kétségkívül indulatosan vitakozott, az „ezredorvost” székelykeresztúri „sebész”-szé degradálta, és bántó hangon állította, hogy a könnyenhívőket máris tévútra vezették a „borbélylegény-féle... okoskodások”. Sajnálatos, hogy az akkori viták személyes éllel, lekicsinyléssel, gúnynal folytak, mint alább még majd látjuk, kölcsönösen, Lengyel és ellenfelei részéről. A sértegetés végül odáig fokozódott, hogy a lapszerkesztő már csak a „Közönség köréből” című rovatban közölte a válaszokat, azzal a megjegyzéssel, hogy „csupán a sajtóhatóság irányában vállal felelősséget”.

A Történelmi Társulat elutasító válasza után Lázár Ádám Nagy-küküllő megye törvényhatóságához, Segesvárt nyújtott be kérést, „hogy ezen nemzeti fontosságú ügy minden dolgaiból kinyomoztatva, halhatatlan költőnk halálideje és helye lehető bizonyossággal földeríttethessék.”⁴³

A kutatást valóban megejtették, Lázár Ádám a vallomásokot tartalmazó jegyzőkönyveket a Petőfi-Társaságnak megküldte, a közvéleményt pedig az eredményről a *Magyar Polgár* című lapban tájékoztatta.⁴⁴

Lengyel Józsefnek az ütközetben való részvételével kapcsolatban *Gamerra Gusztáv báró*, 1849-ben huszárszázados és székelykeresztúri térparancsnok fejezte ki kétségét. Kijelentette, hogy Lengyelt a csatában nem látta: „mint térparancsnok emlékszik, hogy Lengyel ambulancehoz rendelve nem volt, — tekintetbe véve, hogy egy csatába nem megy oly könnyen, a kinek oda mennie nem kell, ez okból gyanítja, hogy Lengyel nem volt jelen, és ha ő mégis ottlétét állítja, az ellen nincs kifogása, — azt azonban határozottan tagadná, hogy Lengyel biztosan megmondhatná, Petőfi Sándor hol esett el? Egy olyan válságos csatában, mint a segesvári volt, hol egész csapatok semmisültek meg, hol a lövonalban volt tisztek és segédek még azt sem tudták, mi történt a tábormokkal, nehezen sikerült egy nézőnek egyről mint Petőfi Sándor, ki elég bátor volt gyalog a csata élén járkálni, megmondani, hogy Petőfi mely helyen esett el.”

Igy vélekedett Gamerra, s azt tartotta valószínűnek, hogy Petőfi a *Monasteria táján* lelta halálát. Itt látta őt utoljára.

⁴¹ *Kelet*, 1879. 183. és 189. sz. *Petőfi eleste helyéről* c. cikkben.

⁴² *Uo.* 208. sz.

⁴³ *Kelet*, 208. sz.

⁴⁴ 1880. évf. 185—186. sz.

Haller Ferenc gr., 1849-ben segesvári térparancsnok is azt a nézetét fejezte ki, hogy oda sebesülteket nem szállítottak, ahova Lengyel orvos „hazafiúi buzgalomból” felállított egy kötözőhelyet. Haller állította, hogy ő a csatában jelen volt, s Petőfit Bem kíséretében látta.

A viták során egyébként az is kiderült, hogy Bem fősebésze egy *Lépácsek* nevű orvos volt, a kötözőhelyet pedig a fehéregyházi református templom oldalánál, végig a prefektusi lak előtt állították fel.

Lengyel József az ellene emelt vádakkal szemben a támadó védekezés módszerét választotta, és a gúnyos megjegyzésekkel sem maradt adós. — Haller Ferenc grófról megismételte azt a már 1861-ben tett kijelentését, hogy Haller nem is volt jelen a július 31-i csatában, mert délben még Székelykeresztúron ebédelt, gr. Haller Józsefné házában. A csata színhelyére csak délután ment ki. — Arról, hogy ő polgári személyi létére is ki mert menni a csataterre, s egyben gúnyos célzással Gamera és Haller katonai becsztására, Lengyel ezt írta: „A katonai egyenruha nem mindig mérlege a bátorságnak: az ilyenek számára van feltalálva a *térparancsnokság*...”⁴⁵ Lengyel már korábban utalt arra is, hogy a maga társadalmi helyzete miatt van hátrányosabb helyzetben, mint ellenfelei, mert fontosabbnak tekintik azt, hogy *ki* mondott valamit, mint azt, hogy *mit* mondott. „Nem kis feladat tehát nekem, plebejusnak — a tekintélyek ezen virágzó korszakában — a születés, és irodalom patríciusaival sorompóba szállanom.”⁴⁶

A védekezésnek ez a módszere azonban nem elég annak elleplezésére, hogy Lengyel József *végszavában megmásította a saját legfontosabb állítását*. Lengyel ugyanis a vita befejezéséül azt írta, hogy *sohasem állította, hogy tudja Petőfi elestének helyét és Petőfi sírját!* Még 100 forintot is felajánlott Lengyel, ha valaki bebizonyítja, hogy ő valahol is azt írta volna, hogy tudja a költő elestének és sírjának helyét.

Lázár Ádám nem is késlekedett, hogy Lengyelt a szaván fogja. Zárszó P. S. *eltűnéséhez* c. cikkében Lengyel első, 1860. évi leveléből idézett. Itt Lengyel valóban ezt írta: „Sírja felől is megbizonyosodtam. Ez a fehéregyházi határ felső felén északról lefutó patak martjára ázott közös sírban van...”⁴⁷ Lázár fel is szólította Lengyelt a felajánlott 100 Ft fogadás befizetésére a tervezett Petőfi-emlék javára. Végül Lázár egészen kíméletlen hangon, a „Sutor ne ultra crepidam” idézettel ajánlotta Lengyelnek az „irkafirka hóbot” abbahagyását, s „Lengyellel végeztem” kijelentéssel fejezte be zárószavát.⁴⁸

Lengyel, Lázár Ádámnak a *Kelet* 1879. évi 197. számában ellene tett „kirohanására” szintén a végletekig személyeskedő hangon válaszolt, s már itt ezt írta: „ha ma kellene ez ügyben az első közleményt

⁴⁵ *Magyar Polgár*, 1880. évi 191. és 192. sz., *Lengyel: Végszavam Petőfi Sándor eltűnéséhez* c. cikke.

⁴⁶ *Történeti Lapok*, 1874. 396. l.

⁴⁷ *Vasárnapi Ujság*, 1860. 507. l.

⁴⁸ *Magyar Polgár*, 1880. 195. sz.

megírom, a tapasztaltak után nem állok jól magamról, hogy minden idevonatkozó szót inkább elhallgatnék, hogysem kitegyem magam annak, hogy az Egyetértés és Pesti Napló által teremtett és nálunk is már cultiválni kezdett modern hírlapírói gyanúsító és kisebbitő szőzön cloakájában magam megfőrsztessem.”⁴⁹ Ez a megbánás hangja, a sok támadás miatt, amiért Petőfi halálának leírására, mint „szemtanú” egyáltalán jelentkezett.

Azzal a szemrehányással szemben, hogy Petőfit a veszélyben cserbenhagyta, Lengyel így válaszolt: „Ha akartam volna, sem állott módomban Kemény Simont utánozni, mert míg én lovamat rendbe hoztam, s mint gyakorlatlan lovas arra felülhettem, Petőfi addig már elment volt, — hihetően a fogadó udvarán hagyott szekérhez tartott. A falu között áthaladtomban én őt nem láttam, csakis a Kis Buni útnak az országútjába szögellése táján lévő dombról vissza nézve véltem őt egy futó alakban megösmerni. — Ha való az, a mit b. Heydte beszélt, akkor aligha csalódtam.”⁵⁰

Heydte tanúul hívása arra enged következtetni, hogy Lengyel a kisbuni út beszögelléséig tartó futást arra a közlésre építette fel, hogy Heydte itt feltételezhetően Petőfi holttestét látta. Két bizonytalan adatból azonban sohasem következik biztos tudomás. Ez a Lengyel—Heydte-féle adatközlés összekapcsolásának logikai gyengesége, s így a „koronatanúk” tudósításainak történelmi torzásértéke szükségképpen csak feltevésekké gyengül. Ez Heydte közlésének későbbi megvizsgálásából méginkább kitűnik.

Akik azonban Petőfi halálának rejtélyében feltétlenül bizonyosságra akartak eljutni, csak azt az utat választhatták, hogy erősítik Lengyel és Heydte megbízhatóságát. Főképp Lengyelét.

Dienes András pl. azt, hogy Lengyel az első leírásában „szőke” Petőfiről beszél, Heydte következtelen közléseinek tulajdonítja, minthogy a holttestet csak pár pillanatig szemlélte.⁵¹ Pedig aki már Petőfinét is meggyőzte a holttest külséjéről, s határozottan fekete szakállú holttestről tett hivatalos jelentést, az nem mondhatta, hogy a Petőfinek vélt holttest szőke volt. Ez csak Lengyel helytelen tudomásából származhatott, noha Dienes Lengyelről feltételezi: „Kétségtelen, hogy előző napon Székelykeresztúron már látta a költőt.”⁵²

Dienes idézett könyvében Lengyelről a következő megállapításokat olvashatjuk: „a javíthatatlan mesélőket... Lengyel könnyűszerrel megcáfolta” (150. l.). — „Vita keletkezett, amiből Lengyel került ki győztesen...” (150. l.). — „Tévedései olyanok, hogy Lengyel őszinteségét csak megerősítik az elfogulatlan bíráló szemében.” (149. l.) — Dienes rokon-

⁴⁹ *Magyar Polgár*, 1879. évf. 201. sz.

⁵⁰ *Lengyel: Mégis Petőfi* c. közleménysorozatából, *Magyar Polgár*, 1879. 208. sz.

⁵¹ I. m. 149. l.

⁵² Uo. 144. l.

szenvesen szól Lengyel orvosi működéséről, népszerűségéről. Kortársainak azt a törekvését, hogy állításait megcáfolják s az ellene intézett támadásokat csak a „helybeli és megyei nagyságok”, mágnások bosszújából, meg a „kaszinótagok dühé”-ből magyarázza. Ezeket Lengyel ellen szórt „rágalmak”-nak tünteti fel (141. l.). Ugy látja, hogy végül is a Lengyel ellen irányult „hírlapi vitá”-nak csúfolt kisvárosi kaszinói civakodás a „posványba” fulladt. — „A szegények orvosa elhallgat, még 15 évig él, de a makacs ember nem beszél, s megértjük, hogy haláláig rázta az undor.” (155—156. l.)

A hírlapi viták áttanulmányozásából azonban Lengyelről egészen más kép tárul az olvasó elé.

Ha valaki elolvassa Bereczki Zsigmond székelykeresztúri tanítóképzői tanár közleményét,⁵³ képet nyer arról, milyen volt Lengyel magatartása, hogyan vélekedtek róla városának polgárai. Sokkal többről volt itt szó, mint vidéki kaszinói veszekedésről, amelyben Lengyel a méltatlanul sértett. A személyes vonatkozású és súlyosan sértő állítások, kifejezések miatt ebből az írásból nem kívánok idézni, csak annyit, hogy a válasziró szerint, amiket Lengyelről közölt, azok „nem költemények, a milyenekkel Lengyel ámitáni szokta a világot.” Akik tehát Lengyelnek legkevésbé hittek, azok az őt ismerő, vele egy városban lakó, értelmiségi emberek voltak. Ennek az Erdélyben, Kolozsvárt megjelenő *Magyar Polgár* c. lapban adtak kifejezést.

Lázár Adám sem az erdélyi mágnásoknak kívánt elégtételt nyújtani, amidőn nem fogadta el Lengyel közléseit, hanem — és ezt ismételtelen hangsúlyozta, el is hihetjük neki — mint a Történelmi Társulat r tagja, az igazságot kívánta felkutatni.

Ki látta utoljára Petőfit?

Az előbbi két fejezetben korántsem fejeztük be Lengyel tudósításának bírálatát. Ennek hitelességéhez még más vonatkozásokban is szó fér.

Lengyel „*Egy szemtanú Petőfi haláláról*” c. közlésében minduntalan hangsúlyozza, váltig erősíti, hogy életben ő látta utoljára Petőfit. Cikkét is ezzel fejezte be: „utoljára is azt mondom: *Petőfit még is csak én láttam utoljára.*”⁵⁴ Ez a hely, ahol Petőfi eltűnt a szeme elől, elbeszélése szerint Fehéregyháza és Héjasfalva között, az országút emelkedésénél, a kisbuni út beszögellésénél volt.

1860-ban ugyan Lengyel azt írta, hogy a dombról visszanezve „Petőfit hittem felismerni”, 1874-ban pedig ismételtelen ezt írta, Petőfit „láttni véltem”, — ezekből a határozatlan kijelentésekből végül mind Lengyel,

⁵³ Válasz Lengyel József régiebb és újabb keletű székelykeresztúri leveleire, *Magyar Polgár*, 1879. évi 230. és 231. sz.

⁵⁴ *Történelmi Lapok*, 1874. 400. l.

mind a kérdéssel foglalkozó irodalom azt a következtetést vonta le, hogy életben Petőfit utoljára Lengyel látta. Pedig a bizonytalanság Lengyel egy másik írásából is kicsendül: „Sokszor valék Petőfit illetőleg oly helyzetben, hogy azt hittem, miszerint azon pillamat, melyben őt utolszor láttam, talán az iszonyat által megrémült agyam káprázata volt.”⁵⁵

Dienes András nemcsak elfogadta, hogy a megnevezett helyen Lengyel láthatta Petőfit, hanem a helyszínen végzett ellenőrzéssel, látási próbával bizonyította is, hogy ez lehetséges volt: a Lengyeltől említett dombról az út hajlatába állított sötét nadrágos, fehér blúzos férfit jól lehetett látni.⁵⁶

A kérdés azonban elsősorban az, hogy *Petőfi eljuthatott-e a buni út beszögellésénél levő kaptatóig.*

Már *Lőrincz József*, a fehéregyházi csatában részt vett honvéd-őrnagy azt állította, hogy ez lehetetlen volt: „a jobb szárny gyalogsága és az erősen szorongatott közepén álló lovasság által megkezdett, s hirtelen általánossá vált rendetlen retirade alatt — ha Lengyel úr levele szerint, Petőfi Fehéregyház tancarkapu lábánál, tehát a közlekedő úton állt — ezen falunál hátrább a rohanó özön orosz lovasság miatt gyalog nem menekülhetett.”⁵⁷

Pap Lajos, Bem tábornok szárnysegéde és vezérkari főnöke arról nyilatkozott, hogy ő a csata minden mozzanatát, „mint vezérkari főnök elejétől végig” ismerte. Petőfit elesni nem látta, s nem hiszi, hogy valaki is látta volna: „Hogy is nézhette volna valaki ezt a halált anélkül, hogy saját életével ne kívánta volna azt megváltani!” — Petőfit azonban olyan helyzetben látta, „a honnét menekülni emberi számítás szerint nem volt lehetséges.” Ez a hely a Monasztéria nevű oldal. A Bem körül tömörült vezérkar és 40—50 lovas ki tudott törni az orosz dzsidások gyűrűjéből, de a gyalogos Petőfi ezen belül maradt, a Monasztéria táján. *Pap Lajos* nyilatkozatát az 1880-ban végzett jegyzőkönyvi kihallgatások alapján *Lázár Ádám* közölte.⁵⁸

Lengyel József *Pap Lajos* alezredes állítása után, *Végszavában* ezt írta: *Pap Lajos* „...nyilatkozata után én is ötöt tartom azon élőlénynek, ki Petőfit életben legutoljára látta.”⁵⁹ *Lengyel* tehát megint visszavont valamit: azt az 1874-ben még erőteljesen védelmezett kijelentését, hogy Petőfit ő látta utoljára életben. *Lengyel* azonban következő szavaiban már mindjárt vissza is tért régebbi állításához, sőt *Pap Lajos* nyilatkozatát ennek alátámasztására igyekezett felhasználni. *Lengyel* ugyanis a továbbiakban ezt írta: „Halála legvalószínűbben csakugyan azon a tájon kellett, hogy essék, hol én ötöt egy dombról vissza nézve még futni láttam, mert azon hely megfelel azon tájnak, hol a táborok

⁵⁵ *Vasárnapi Ujság*, 1861. 441. l.

⁵⁶ I. m. 149. l.

⁵⁷ *Vasárnapi Ujság*, 1861. 56. l.

⁵⁸ *Magyar Polgár*, 1880. aug. 22-i, 185. sz.

⁵⁹ Uo. 1880. 181. sz.

— Bemet közbe fogva — magát az orosz lovasság vasgyűrűjén keresztül vágta... E szerint nincs okom eddigi állításaimból egyetlen betűt is visszavonni; hanem ellenkezőleg, az alezredes úr nyilatkozatának minden betűjét igazolásomul méltán tekintem.”

Arra, hogy a védekezés során végképp zavarba jött Lengyel már a cáfolatban is a maga igazát kereste — hisz Pap Lajos azt állította, hogy Petőfi a Monasztéria táján esett el, Lengyel pedig tovább ragaszkodott az országút emelkedésének tájához — már *Lázár Adám* rámutatott *Zárószavában*.⁶⁰ Csak az a különös, hogy a mai kutatás is még Pap Lajos—Lengyel—Gyalóky- és Heydte-féle „vallomáslánc”-ról szól, holott ezek a nyilatkozatok, közlések lényegesen eltérőek, egymásnak alapvető kérdésekben ellentmondóak.⁶¹

A fehéregyházi csatában jelen volt Lőrincz József, Pap Lajos, Gamera Gusztáv és mások véleménye szerint Petőfi nem juthatott el az ún. szökőkútig, ahol Heydte egy Petőfinek vélt halottat látott, s amelynek közelében Lengyel Petőfit „vélte látni”. Felmerült azonban az a kérdés is, hogy a lóháton menekülő *Lengyel a „dombról” egyáltalán láthatta-e Petőfit.*

Lengyel az első közlésben még azt írta, hogy Petőfivel együtt kezdtek futni „az országúton felfelé”. Őt, Lengyelt „helyzetismerete rövidebb úton vezette”. — Mikor vadlói számon kérték tőle, hogy miért nem segített Petőfinek a menekülésben, már azt írta, hogy nem állott módjában a hajdan Hunyadi Jánost megmentő Kemény Simon utánzása. Időbe telt, míg a lovát rendbehozta, nem is volt gyakorlott lovas, Petőfi időközben már előre haladt. Fehéregyháza faluban nem látta őt, s csak a „dombról” visszatekintve, vélte egy futó alakban felismerni. Vagyis az országúton, futás közben nem találkozott vele.⁶² Pedig abból a *többes számban* való közlésből, hogy Lengyel ezt írta: „*futottunk*”, „*a faluból már jól kijöttünk, láttuk...*”, Dienes is azt következtette, hogy Lengyel a falun túl, lóháton utolérte a gyalog futó Petőfit.⁶³ Ezt azonban utóbb a segítségnyújtás elmulasztása miatt megvádolt Lengyel tagadta. Az pedig nyilvánvaló, hogy ha Lengyel visszatekintve látta Petőfit, akkor el kellett mellette haladnia. — Ebben az egész menekülési történetben más dolog sem egyezik magának Lengyelnek a leírásában sem. Az első leírásban, 1860-ban Lengyel még tömeges menekülésről beszélt, arról, hogy lóva őt is alig tudta a bekerítő gyűrűn kívül segíteni, a gyalogságból csak a tartalékok tudott megmenekülni. Második leírásában viszont már azt közölte, hogy a tanorok mellett, a kaptatóig futva, „alig egy két gyalog futót hagytam el”. Petőfi azonban, „azon pontot, hol látni véltem, sebesen futva elérhette”.⁶⁴ Ezt annak magyarázatára

⁶⁰ *Magyar Polgár*, 1880. 195. sz.

⁶¹ *L. Dienes Andrásnak az Irodalmi Újság* 1956. júl. 7-i. számában megjelent cikkét.

⁶² *Magyar Polgár*, 1879. 207. sz. *Mégis Petőfi*.

⁶³ *I. m.* 148. l.

⁶⁴ *Történeti Lapok*, 1874. évf. 398. l.

írta, hogy a *személyben* nem tévedhetett, hisz az országúton csak egy-két gyalogos futott.

Abban a kérdésben, hogy Lengyel futás közben láthatta-e Petőfit, szintén még a kortársai közt talált cáfolóra. *Imreh Sándor* volt ez a bíráló, a szabadságharcban Mátyás-huszárr, később marosvásárhelyi nyomdavezető, a múlt század végén Petőfi eleste körülményeinek egyik lelkes kutatója, az 1848—49. *Történelmi Lapok* munkatársa. Hogy a csata részleteiről és Petőfi eleséről a szemtanúkat felkutassa, tőlük értesüléseket szerezzen, 1888-ban 300 példányban nyomtatott körlevelet küldött szét. Kutatásairól még ezt közölte: „Sokat foglalkoztam a segesvári csatátérrel, főleg Petőfire vonatkozólag. Leküzdhetetlen vággyal kerestem, kutattam a helyet, hol a nagy költő kilehelte nemes lelkét, s a hősök közös sírját, hol tán alussza örök álmát...”⁶⁵ *Csoboth István* Kászon-Újfaluban lakó és *Kiss János* marosvásárhelyi öreg honvédek közléseit *Imreh Sándor* annak megcáfolására használta fel, hogy Lengyel a menekülés közben Petőfit láthatta, felismerhette. *Csoboth* azt írta levelében, hogy midőn a magyar lovasság a héjasfalvi híd felé menekült, „futás közben a kozákokkal összevegyültünk s a nagy porfelleg miatt sokáig úgy együtt mentünk, hogy egymást fel nem ismertük”. — *Kiss János* szerint pedig a csata napján tikkasztó meleg, szélcsendes idő volt, a „a két hadakozó fél fegyvereiből kifejlődött lőporfüst a meghatrálaskor is ott borongott még a csatátér felett”. Lengyel tehát már csak a porfelleg és a lőporfüst miatt sem láthatta Petőfit.

Imreh Sándor a csatátér és út egyes szakaszait Segesvártól Héjasfalváig lépésekkel pontosan lemérte. Adatait közölte, s a következő kérdésre kért választ Lengyeltől: „Fehéregyházának Segesvár felőli végétől lóháton vágatva Héjasfalva közeléig 6620 lépésnyi utat futott meg, hogy a muszka bekerítő vonalon kívül jusson: ez idő alatt Petőfi mikép haladhatott az országúton ugyancsak Héjasfalva felé azon ponttól, a honnan az orvos úr indult el 3500—4000 lépés távolságra gyalog? Továbbá a nagy úti és lőporfüstön keresztül mikép ismerhette fel Petőfit mintegy 3000 lépés távolságból?” — Lengyel *Imreh Sándor* felhívására⁶⁶ nem válaszolt. 1892-ben *Imreh* ismét felhívta Lengyelt: „Nem késő; még válaszolhat azon állítása támogatására nézve, hogy Héjasfalva közeléből” *hogyan ismerte fel Petőfit?*⁶⁷

Azt, hogy Lengyel a második felszólítást is válasz nélkül hagyta, nem lehet „makacssággal” magyarázni. Nyilvánvalóan bebizonyították neki, hogy a jelzett emelkedőről nem láthatta Petőfit, tehát ez az állítása sem fedi a valóságot.

Dienes említi, hogy Lengyel még egy „szerencsétlen térképhibát” is elkövetett: összecserélte a *Rogyina* és a *Sárpatak* hídját. Ezt nemcsak

⁶⁵ Újabb adatok Petőfi haláláról, 1848—49. *Történelmi Lapok*, 1892. okt. 15-i sz.

⁶⁶ *Erdélyi Híradó*, 1891. 265. sz.

⁶⁷ 1848—49. *Történelmi Lapok*, 1892. évf. 230. l.

Lengyel „személyes ellenségei” fordították ellene, hanem Gyalóky Jenő is ezért vonta kétségbe Lengyel vallomását.⁶⁸

Véleményem szerint Lengyel felelősségét azért, hogy igazat írt-e, nem lehet olyan színben feltüntetni, hogy vele szemben Lázár Ádám kezdeményezésére „Apáthy alispán úriszék-módon folytatta le a vizsgálatot”⁶⁹ Imreh Sándor, a székelykeresztúri tanítóképzői tanárok, de Lázár Ádám és Pap Lajos sem voltak az „úriszék” tagja. Lengyel előadásának hitelességében pedig ők is kételkedtek.

Magam egészen tárgyilagos kritikával jöttem rá arra, és igazoltam a fentiekben, hogy *Lengyel leírásai* Petőfi utolsó óráiról és halálára vonatkozólag *történelmi forrásul el nem fogadhatók*.

Petőfi holttestét látta-e Heydte?

Erre a kérdésre a fentiek részben már választ is adnak: ha Petőfi nem juthatott el a buni út beszögelléséig, akkor az ezzel szemben levő „szökő kút” mellett látott holttest nem lehetett Petőfié.

Szükséges azonban, hogy a Heydtetől származó tudósításokat is tüzetesebben megvizsgáljuk.

Különböző időből, a Petőfinek vélt holttestről, magától Heydte bárótól, egy, a reá való hivatkozásokból pedig három adatközlést, tudósítást ismerünk.

Ezek között az első *Szendrey Júlia* nyilatkozata. Petőfi özvegyének házasságkötése alkalmával ugyanis férje haláláról írásbeli nyilatkozatot kellett adnia. Ebben először egy székelykeresztúri *gyógyszerészre* hivatkozott, „ki azon időben az erdélyi főseregnél lévén, ebbeli tudakozódásaimra azt felelé: ő Petőfi Sándort azon pillanatban látá utoljára, midőn a kozákok által körülvéetve, szakaszatott el a futó hadseregtől.” — Dienes közli, hogy a névszerint nem említett székelykeresztúri gyógyszerész *Lengyel Sámuel* volt. Ő a csata idején Lepacsek törzsorvos kötözőhelyén tartózkodott.⁷⁰ Itt meg kell még jegyeznünk, hogy *Lengyel József* orvos viszont már első levelében azt állította: „Ezen tölem halottakat beszéltek el nejjének is, ki azon év telén B. S. társaságában idáig utazást tett, s miután ennyit hallott, megnyugodott benne, s innét visszatért.”⁷¹ Valóban *Lengyel József* közlésére ismerünk abban, hogy Petőfit akkor látta utoljára, mikor a kozákok gyűrűje bezárult. A *gyógyszerész* Lengyel Sámuel tehát ezt az értesülést Petőfi özvegyének esetleg csak közvetíthette.

Szendrey Júlia tovább így folytatta: „Ezentúl többen nem látták, s a valószínűség ottani elvesztét bizonyítja, mit még hitelesebbé tesz

⁶⁸ I. m. 155. l.

⁶⁹ Dienes. u. o.

⁷⁰ I. m. 137. l.

⁷¹ *Vasárnapi Ujság*, 1860. 507. l.

udvarhelyszéki katonai parancsnok, B. Hayte azon állítása, mely szerint ő a csata lefolyása után a csatatért följárva a halottak között talált egy holt testet, mit öltönye és alakja leírásából bizonyosan lehet férjem, Petőfi Sándornak elismerni.” Szendrey Júlia ezt a nyilatkozatot 1850. július 21-én írta.⁷²

Hogy *Heydte* részletesebben milyennek írhatta le azt a holttestet, amelyben Petőfi özvegye a férjére ismert, azt Heydte báró 1854. január 12-én kelt, a budai „cs. k. Katonai és Polgári Kormányzóság Elmökségének” megküldött hivatalos jelentéséből ismerjük meg. Ez a jelentés így szól:

„Azonnal, mihelyt a fölkelősereg maradványai a bekövetkezett lovassági roham után a július 31-én Segesvár mellett vívott ütközetben Héjjasfalva felé menekültek, kozákkrajok keltek át Fejéregyházán és Fejéregyháza fölött a Küküllőn és ily módon elvágták nagyon sok menekülőnek az útját, akiket mindjárt le is kaszaboltak.

Én, az országúton lovagolva, a kozákok után siettem, amikor közvetlenül a szökökútnál Fejéregyháza és Héjjasfalva között, egy leszúrt fölkelőtiszt mellett, ki már a nadrágjáig le volt vetkőztetve, több, vérrrel bemocskolt iratot láttam heverni, amiket valószínűleg a kozákok találtak a tiszt kirablása közben, s megint eldobáltak, minthogy rájuk nézve nem volt értékük. Én mégis azt hittem, hogy meg kell nézmem az iratokat. A mellém beosztott egyik kozákkal fölszedtettem az iratokat, és nagyon megörültem, hogy egy akkor igen fontos okmány került a kezembe, mert az egyik irat Kemény Farkas jelentése volt Bemhez, Kolozsvárról keltezte, amelyben Kemény a Hontanhielnische Corps ellen fogatosított defenzív intézkedésekről és saját csapatainak állapotáról nyilatkozik, s egyben megígéri, hogy augusztus 1-én vagy 2-án a mellékelt hadi parancsban megjelölt csapattal Marosvásárhelyre fog érkezni. A holttesttől néhány lépésnyire körülbelül 100 darab magyar dekoráció is feküdt, zsineggel összefűzve. Valószínűleg azt is a halottnál találták a kozákok és a nagy sietségben megint elhullajtották.

A lelet, amelyből azt kellett következtetnem, hogy a halott tisztnek Bem mellett volt állása, arra bírt, hogy közelebről szemügyre vegyem a holttestet, vajjon nem ismerem-e rá benne egy régebbi ismerősömré. De a halott előttem teljesen ismeretlen volt, *sovány, kicsiny, száraz arcú, nagyon határozott kifejezéssel és nagy fekete körszakállal (er war mager, klein, trockenés Gesicht, mit sehr bestimmten Ausdruck und grossem schwarzem Vollbart)*. Nadrágja fekete pantalló volt.

Később tudakozódtam több fölkelőtisztelnél ezeknek az adatoknak közlése mellett ez után a személyiség után, és a legtöbb közülük úgy vélte, hogy a halott bizonyosan Petőfi volt, akit az ütközetben még láttam Bem oldalán, de akit az ütközet után senki többé nem látott.

⁷² Közli dr. Mikes—Dernői Kocsis: Szendrey Júlia c. munka 110. l.

Ez minden, amit erről a dolgról módomban van elmondani s amit a 152 G/32 P 2. Res. számú magas leirat következtében sietek is a magas cs. k. Kormányzósági Elnökség tudomására juttatni. — Lugos, 1854. jan. 12-én. — Heydte ezredes.⁷³

Heydte báró jelentését a Petőfi halálával foglalkozó újabb irodalom döntő értékűnek fogadta el nemcsak arra nézve, hogy az osztrák összekötő tiszt valóban a költő holttestét látta, hanem Petőfi eleste helyének kérdésében is. Dienes pl. ezt írja: „Nincs semmi okunk kételkedni abban, hogy az osztrák összekötőtiszt valóban Petőfit látta holtan heverni Fehéregyháza és Héjjasfalva között, „közvetlenül a szökőkútnál”.⁷⁴

Heydte ugyan nem ismerte Petőfit, s csak azt állította, hogy a volt magyar főkelőtisztek közül a legtöbb, akivel később beszélt, közlései alapján Petőfinek vélte az általa leírt holttestet, Petőfi életrajzírói mind a holttest külsejét és ruháját, mind pedig a körülötte említett tárgyakat kétségtelen bizonyítéknak értékelték arra nézve, hogy Heydte valóban Petőfi holttestét látta.

Ennek azonban mindjárt ellene mond a „nagy fekete körszakáll”.

Illyés Gyula, bár hivatkozik arra, hogy Petőfi Mezőberényben Orlay képeinek bizonyossága szerint még hegyes francia szakállt viselt, de szerinte tíz nap alatt Petőfinek „körszakálla is nőhetett”. Ezért úgy véli: „Heydte leírása is tökéletesen ráillik Petőfire; beleértve még a fekete körszakállt is...”.⁷⁵

Dienes András véleménye a körszakáll kérdésében eltér Illyés Gyulától: „a halott leírása tökéletesen ráillik Petőfire, az egész arcot ellepő szakáll, a „Vollbart” kivételével...”.⁷⁶

Az kétségtelen, hogy 10 nap alatt senkinek nem nő nagy körszakálla. Ez az adat tehát nemcsak, hogy nem illik rá Petőfire, de egyenesen cáfolata annak, hogy a kérdéses holttest Petőfié volt.

A felismerés másik csalhatatlan bizonyítéka lenne a polgári öltözet, a fekete nadrág. Orlay festménye ugyanis Petőfit ebben ábrázolta, s Heydte is azt közölte, hogy a holttesten fekete pantalló volt.

A csatában jelenlevő igen jelentős személyek azonban azt állították, hogy ez alkalommal Petőfi már vitorlavászonból készült atillát és nadrágot viselt. Ezek a személyek, Bem vezérkari főnöke és vezérkari századosa Petőfit közvetlen közelükben látták, ezért közléseiket nem lehet figyelmen kívül hagyni. Ha Heydte megérdemelte, hogy leírásának döntő jelentőséget tulajdonítsanak, legalább annyira megérdemli azt Pap Lajos alezredes, Bem vezérkari főnöke és Gyalóky Lajos vezérkari százados is.

Pap Lajos ezt közölte: „Petőfi ez alkalommal vitorlás vászonból

⁷³ A jelentést dr. Mikes—Dernői Kocsis, I. m. alapján közöltük.

⁷⁴ I. m. 142. l.

⁷⁵ I. m. 334—335. l.

⁷⁶ I. m. 142. l.

készült zubbonyt és nadrágot, fekete pörge kalapot viselt, szokása szerint nyakkendő nélkül.”⁷⁷

Gyalókey Lajos leírása ezzel megegyező, csak a kalapban tér el: „azt határozottan tudom és bizonyítom, hogy Petőfinék egész felső öltözetét azon szerencsétlen napon, egy vitórlavásonból készült blouse, mellény és nadrág, továbbá egy szürke köpeny képezé, fején egyszerű katona tiszti sapka volt...”⁷⁸

Hogy a csatában ki lehetett még fekete nadrágban, azt nehéz lenne megállapítani. Hogy azonban Pap Lajos és Gyalókey Lajos közlése szerint Petőfi nem abban volt, a fentiekből nyilvánvaló. — A fekete nadrág tehát szintén nem bizonyíték arra, hogy Heydte Petőfit látta. A kis termet és egy halott „nagyon határozott kifejezése” még kevésbé.

Papíros bármelyik tiszt zsebéből kihullhatott a holttestek kifosztása alkalmával; Kemény Farkas jelentése is lehetett más tisztnél, az említett dekorációk sem bizonyítékok arra nézve, hogy a szökökútnál Petőfi holtteste feküdt. Sokkal érdekesebb és már kétségkívül bizonyító erejű lett volna, ha Heydte történetesen néhány Petőfi-verset talál, vagy más, Petőfi személyazonosságára vonatkozó iratot. Petőfi zsebeiből ilyesminek kellett volna kiesnie, s ha lett volna az elszórt papírok közt ilyen írás, annak Heydte feltétlenül jelentőséget tulajdonít. Hisz Petőfit hírből és az ellene kiadott körözölevélből is, mint a magyar forradalom és szabadságharc egyik legnevezetesebb szereplőjét, ismernie kellett. A papírok között azonban nem lehetett semmi, ami kétségkívül Petőfi holttestét bizonyította volna, mert Heydte elvenről nem szól.

Heydte, mint az ütközet után a halottak eltemetésével megbízott osztrák tiszt, a hivatalos felszólításra felelős is volt azért, hogy a Petőfi haláláról meggyőződni kívánó osztrák hatóságnak legjobb tudása szerint nyilatkozzék, és megnyugtató választ adhasson. Mégsem tudott csak feltevéseket közölni. A történelmi kritikának Heydte adatait is kételkedéssel kell tehát fogadnia Petőfi halála helyének megállapításával kapcsolatban.

A harmadik közlés, már ismét csak Heydtére való hivatkozással, 1860-ban *Lengyel József* részéről történt. Erről korábban már szoltunk, rámutatva Lengyelnek arra a tévedésére, hogy Petőfi szöke volt. Más, kevésbé lényeges eltérés, hogy Lengyel kifordított zubbonyzebről is beszél, holott Heydte szerint ő a holttestet nadrágra levetkőztetve látta, Lengyel is említi a „csomó összeirogatott papírt”, de a dekorációkról már nem szól. Mint tudjuk, Lengyel a hely egyezéséből is következtette, hogy a holttest Petőfié volt. Hogy azonban Lengyel az országunton „menekülő” Petőfit nem láthatta, az a korábbiakban kitént.

⁷⁷ *Magyar Polgár*, 1880. évi 185. sz.

⁷⁸ *Segesvár és Petőfi, Hazánk*, 1887. évf. 340. l.

Végül Heydte közlésein alapuló negyedik és „hiteles”-nek kijelentett tudósítás 1877-ben, egy temesvári, németnyelvű újságban jelent meg.⁷⁹ Az újság a cikk szerzőjének nevét nem közli. A bevezetésből megtudjuk, hogy a lap ezt a közlést „egy magasállású, újságunk barátai közé tartozó személynek köszönheti”. A cikk hitelességéül az előszó felemlíti még, hogy az adatok „a segesvári csata egyik akkori szemtanújának feljegyzésein alapulnak”. Heydte nevét az újság nem írta ki, de később hivatkozik a halottak eltemetését intéző osztrák hadbiztosra. Az ismertetés tartalmából is kétségtelen, hogy a cikkíró adatait valóban Heydte feljegyzéseiből merítette.

Az 1854. évi Heydte-jelentésnél ez a cikk a holttestről szólva részint több, részint eltérő adatokat tartalmaz. Nemcsak Kemény Farkas jelentését említi, pl., hanem azt is mondja, hogy a papírok közt törzskari állománykimutatások (Standesausweise) és Stein ezredes egyik jelentése is előkerültek. Említi a kitüntetések is, de nem néhány lépés távol-ságra, hanem a papírok között. Külön kiemeli, hogy a papírok „*tisztán katonai tartalmúak voltak, s nem volt köztük egy sem, amelynek magá-
val Petőfivel lett volna vonatkozása*”. Feltételezi azonban, hogy az ilyen papírok Petőfi kabátjában lehettek, ezt pedig a költőt leszűrés kozákok magukkal vitték.⁸⁰ Végül a holttest leírásában látunk lényeges különbséget. Ez a cikk ugyanis azt közli, hogy a halott „*fekete hegyes szakállú*” volt („die Haare und der Spitze Bart waren schwarz...”). *Heydte tehát szintén korrigálta korábbi közlését*, mely szerint a holttesten magy. fekete körszakállt látott. Ezzel 1854-ben írt jelentésének adatát maga cáfolta meg, annak hitelességét maga vonta kétségbe.

S itt is felvetjük a kérdést: miért látta ezt szükségesnek? — Dienes szerint „az eltelt idő alatt bizonyára töprengve a látottakon” — írta a halottat *hegyes fekete szakállúnak*. Ugyanezért változtatta meg a holttest nagyságáról szóló adatát is.⁸¹ 1854-ben ugyanis a szökőkútnál látott holttestet *kis termetűnek*, 1877-ben pedig „*középnagyságúnál alacsonyabb*”-nak („unter der Mittelgröße”) írta.

Sokkal valószínűbb azonban az a magyarázat, hogy Heydte nem a saját töprengéseinek eredményeként jött rá a változtatás szükségességére — mert hiszen a szemléletből kialakult képzeink maguktól, töprengés folytán nem szoktak megváltozni —, hanem tudomást szerzett Petőfi valóságos külsejéről, s ezért változtatott korábbi adatain. Pontosan olyan eset ez, mint amikor Lengyel elhagyta a szöke jelzőt.

⁷⁹ *Authentisches über Petőfi's Ende in der Schlacht bei Schäßburg am 31. Juli 1849.* — *Neue Temesvarer Zeitung*, 1877. aug. 15-i sz., vezércikk.

⁸⁰ „*Ausser diesen Papieren rein militärischen Inhalts fand sich kein einziges vor welches auf Petőfi selbst Bezug gehabt hätte.* Möglicherweise befanden sich solche Papiere im Rocke, den die Kosaken mitgenommen hatten, welche Petőfi in der Verfolgung niederstachen.”

⁸¹ I. m. 142. l.

Ha pedig valaki maga változtatja meg közléseit, ennél nem kell egyszerűbb bizonyíték arra, hogy a megváltoztatott leírást nem lehet hitelesnek tekinteni.

Heydte két közlése között abban is eltérés van, hogy első jelentése szerint a holttest „közvetlenül a szökőkútnál” feküdt, másik közlésében pedig azt mondta, hogy az „csaknem a szökőkúttal szemben és az országúttól 3—4 öl távolságra („fast gegenüber dem Springbrunnen und 3—4 Klafter von der Straße entfernt”) volt. Vagyis az 1877-es leírás szerint a holttestet nem is a szökőkút oldalán, hanem az országút szemben levő felén az úttól mintegy 7 méter távolságban látta. Arra megint nem találunk elfogadható magyarázatot, hogy Heydte időközben a holttest helyét a *szökőkút mellől* miért tette át *az országút túlsó oldalára*. Heydte ez újabb bizonytalankodása még inkább megrendíti közlései hitelességét.

Talán abban se lássunk ellentmondást, hogy Heydte 1854. évi jelentése szerint a bekerítést végző kozák csapatok „elvágták nagyon sok menekülőnek az útját, akiket mindjárt le is kaszaboltak”, — s 1877-ben már azt közölte, hogy Fehéregyháza és Héjasfalva között *csak két magyar katona holtteste feküdt*,⁸² mégpedig az egyik közvetlenül a fehéregyházi vendéglőnél, a másik Héjasfalva felé, fele útján, a szökőkúttal szemben. Hova lett a többi lekaszabolt menekülő?

Aligha csalódunk, mikor feltételezzük, hogy Heydte közben tudomást szerzett Lengyel József második, 1874. évi közléséről. Ebben olvashatjuk ugyanis, hogy Lengyel futás közben „alig egy két gyalog futót hagyott el”.⁸³ Lengyel és Heydte tehát *egymástól kölcsönösen szerezték ismereteiket*. Ha szükségesnek látták, ezeken változtattak, anélkül, hogy eljárásukat megokolták volna. Így azután kialakult a két „koronatanú” közléséből Petőfi halálának helyére vonatkozólag valami látszólagos összhang.

Nem csoda, hogy Lengyel, aki magyar mágnásokkal heves vitába keveredett, az osztrák báróról már 1874-ben ilyen jó véleménnyel volt: „utóvégre nem is volt Heydte épen olyan magyarfaló, mint aminőnek őt igen sokan hirdették.”⁸⁴

Ezt a hozzászólást főképp Lengyel és Heydte közléseinek bírálatára szántam. A Petőfi halálára vonatkozó többi elbeszéléssel itt nem kívánok foglalkozni. Szólnom kell azonban még azokról az adatokról, amelyek Petőfi magatartásáról a fehéregyházi csatában, utolsó óráiról egészen más képet mutatnak be, mint Lengyel leírása. *Ezekben az igazi Petőfire ismerünk!*

⁸² „Von Weisskirchen aus lagen bis Teufelsdorf nur zwei Leichen ungarischer Soldaten...”

⁸³ *Történelmi Lapok*, 1874. 398. l.

⁸⁴ *Uo.* 399. l.

„Lantom, kardom tied, óh szabadság!”

Petőfi 1849. február 26-án írta ezt a sort egy kolozsvári emlékkönyvbe. Ebben a néhány szóban csak a már igazolt valóság van. Ekkor, január végén és február elején Petőfi, Bem oldalán szabadságharcunknak már több véres ütközetében részt vett. Legnevezetesebb volt közöttük a vízaknai csata. Bem az ütközetben való részvételtől Petőfit el akarta tiltani. Ígéretet kért tőle, hogy nem megy a tűzvonalba. Petőfi ekkor így szólt: „Köszönöm, tábornok úr, a figyelmeztetést, most megígérem; de nem tudom, mit fogok tenni akkor, mikor az ágyúk dörgését fogom hallani.”⁸⁵ Nem is engedelmeskedett. A katonákat nemcsak harcra buzdította, hanem rohamra vezette őket.

A vízaknai csatában jelen levő, az előzőekben említett *Imreh Sándor* ezt írta Petőfiről: „Hogy Petőfi rendkívül bátor és merész ember volt, azt nyugodt lélekkel igazolhatom; láttam, mit mivelt a vízaknai csata folyama alatt 1849. febr. 4-én.”⁸⁶

Petőfi büszke is volt a maga hősiességére, kitartására, ennek tudatában írta *Négy nap dörgött az ágyú... c.* versében:

Sokan elhagytak, te
Rendíthetetlen agg,
De úgy-e téged, úgy-e
En el nem hagytalak?

S lépteid mind halálig
Követni is fogom,
Oh Bem, vitéz vezérem,
Dicső tábornokom!

1849-ben Petőfi költészetének már csak egy uralkodó vonása van: a szabadságharcra való lelkesítés. A magyar Tyrtaiosnak nevezett harci énekes ekkor írja:

Szilaj lelkesedés
Foly bennem, mint tűzár,
A vérszag és a füst
Megrészegíte már,
Előre rontok én,
Ha élek, ha halok!
Utánam, katonák,
Utánam, magyarok!

(Csatában.)

⁸⁵ Ferencki Z.: *Petőfi életrajza*. III. köt. 316. 1.

⁸⁶ Újabb adatok Petőfi haláláról, 1848–49. *Történelmi Lapok*, 1892. évf. 230. 1.

Petőfi katonai szerepléséhez hozzátartozik még, hogy hősiessége elismerésül Bem a saját kezével tűzte Petőfi mellére az érdemjelet. Petőfi saját írásából tudjuk, hogy ő erre milyen büszke volt.

Köztudomású, hogy Petőfi milyen érzékeny volt költészete megítélésére. Ennél csak egyre volt érzékenyebb, a jellemére. A katonai hírnév sem volt előtte közömbös, a szavai és tettei egyik voltak. Még arra is sokat adott, hogyan vélekedik majd róla az *utókor*. Ha megbántották, abban bízott, hogy az *idő* majd igazságot szolgáltat neki. Emlegeti a „história tribünjét” is, ahol tetteiről elfogulatlanul, az igazságnak megfelelően mondanak majd ítéletet.

Ezért nem lehet közömbös az, hogy milyennek és az igazsággal, Petőfi egyéniségével, jellemével összhangban állónak ismerjük-e meg és ismeri-e meg a mindenkori magyar ifjúság Petőfi utolsó óráit, vagy azt látja, hogy a szabadságharc döntő csatájában tanúsított magatartásával mindent megtagadott.

Ennek megértésétől állott nagyon messze az a Lengyel József, aki — midőn „valamelyik közlő kisüté végre azt, hogy Petőfi fegyverrel kezében, s nem futva láttatott utoljára”, hivatkozik erre Lengyel — így írt:

„Még most sem tudom megfogni, hogy miért kellett Petőfinek mint küzdő bajnoknak meghalni. — Hát nem elég dicső volt az ő élete, munkássága? vagy halhatatlanságára még harci babér is szükséges volt? — Oh hiúság vására!”⁸⁷ Szerencsétlen vélekedés ez, amelyik az igazság keresésében a hiúság vásárát látta.

S most rátérünk azoknak a közléseknek ismertetésére, amelyek Petőfi szerepét a fehéregyházi csatában egészen más megvilágításba helyezik, mint a Lengyel-féle kép.

Petőfi az ütközetben mint honvédőrnagy és Bem szárnysegéde vett részt. Halála előtt két nappal, 1849. júl. 29-én, utolsó levelében, feleségével is büszke érzéssel tudatja Bemnek a hadügyminiszterhez küldött jelentését: „*Mein Adjutant, der Major Petőfi... ist wieder in Dienst getreten.*” — Petőfi ismét szolgálatba lépett. Július 31-én reggel indult ki a csataterre.

Gyalókey Lajos vezérkari százados Fehéregyházáig Petőfivel együtt tette meg az utat. Már elhaladtak a Haller-kastély és parkja előtt is. Ekkor: „Mint a nemes harci mén, mely a rohamot jelző kürt szavára, ideges lázzal röpi előre, Petőfi is a csata első jeleit meghallva, üléséből izgatottan felpattant, a kocsiról búcsúzás nélkül leugrott és sebesen előre szaladt” — írja *Gyalókey*.⁵⁸

A következő szemtanú *Lőrincz József* székely huszárőrnagy. Ő ezt írta: „A segesvári vagy Fehéregyház melletti ütközet kezdetén Petőfit *szuronyos fegyverrel* láttam gyalog a gyalogsorok között —

⁸⁷ *Hon.*, 1867. évi júl. 24-i sz.

⁸⁸ *Segesvár és Petőfi, Hazánk*, 1887. 340. 1.

beosztás nélkül — működni. Hogy mivel foglalkozott az ütközet továbbbi hosszú folyama alatt, mint esett el, nem tudom. Bem körül ekkor nem tartózkodott, legalább délután 1—2 óráig nem, meddig t. i. én lovon ott lehettem.”⁸⁹ — A szintén a vezérkarhoz beosztott Lőrincz őrnagy tehát nyomatékosan állítja, hogy Petőfit a gyalogsorok között, *szuronyos puskával* látta „működni.” Ez más szóval annyit jelent, hogy Petőfi az első vonalban harcolt. Nem tételezhető fel róla, hogy fegyverét eldobva, a tűzvonal mögé, a sütőkemencéhez, Lengyel mellé húzódott vissza.

Pap Lajos alezredes, vezérkari főnök a csata végén látta Petőfit szintén fegyveresen, de állítása szerint ez a fegyver vadászpuska volt. Pap Lajos ezt közölte: „Kevéssel a katastrofa bekövetkezése előtt, Petőfi egy vadász-fegyverrel a vállán megjelent bal szárnyunkon”. Előre ment, de Bem hátra rendelte: „Herr Petőfi! Sie haben nichts zu suchen, gehen si zurück!” — hangzott, Pap Lajos szerint. Bem parancsa. Mint megemlíti, Petőfi kelletlenül engedelmeskedett, de nem juthatott messzire, mert hamarosan bekövetkezett az oroszok nagyerejű, mindent elsöprő támadása.⁹⁰

Más adatok is arról szólnak, hogy Petőfi a harcosokat „kitartásra lelkesítette, a golyózápor között”,⁹¹ s az orosz lovasság támadásának megindulásakor is még egy honvédsapatnak ezt kiáltotta: „Nehogy rendet bontsanak, mert akkor mindnyájan veszve vagyunk.”⁹²

Sajnos, senki sem tudósított Petőfi utolsó harcáról olyan részletességgel, mint ahogyan Lengyel József az ezzel ellenkező képet megrajzolta, s csak elszórt adatok vannak arról, hogy Petőfi a küzdelemből kivette a részét. Akik vele együtt harcoltak, azok nagyobb részben a Fehéregyháza és Segesvár közötti küzdőtéren lették halálukat.

Az alábbiakban Petőfi utolsó óráiról, magatartásáról és haláláról egy hosszú időn át lappangó, *eddig ismeretlen kéziratot közlünk*. Sem Ferenczi Zoltánnak, sem Dienes Andrásnak a Petőfi halálával foglalkozó irodalom összefoglalását tartalmazó munkája nem szól az alábbi leírásról. Más helyen sem akadtam annak nyomára, hogy a Petőfi-irodalom a kéziratot ismeri.

Baynovics Mihály, Bem volt futárjának leírása a fehéregyházi csatáról és Petőfi haláláról

Égészen különös a véletlennek az a játéka, hogy *Baynovics Mihály* ismeretlen leírása Petőfi haláláról éppen *Kiskunfélegyházán* került napvilágra. Petőfivel itt — érthetően — többet foglalkoznak mint máshol. *Félegyházán* az emberek az is jobban érdekli, ami *Fehér-*

⁸⁹ *Vasárnapi Ujság*, 1861. 56. 1.

⁹⁰ *Kelet*. 1880. 185. sz.

⁹¹ *Barabás Károly* levele, *Vasárnapi Ujság*, 1860. 597. 1.

⁹² L. *Ferenczi: Petőfi eltűnésének irodalma*, 102. 1.

egyházán történt. Röviden szólok arról, hogyan került ez a kézirat Kiskunfélegyházára.

A félegyházi *Kiskun Múzeum* néhány évvel ezelőtt értékes adomány-nyal gazdagodott. *Hegyesi Mártonnak*, 1848/49-es szabadságharcunk érde-
mes, ismert nevű történetírójának, egy ideig biharmegyei 48-as párti
országgyűlési képviselőnek, utóbb nagyváradi ügyvédnek hányt-vetett
sorsú könyvtára és kéziratgyűjeménye került a múzeum birtokába.
A könyvtárat és a kéziratokat a múzeumnak Hegyesi Márton leánya,
özv. dr. *Puskás Béláné* sz. *Hegyesi Katalin* adományozta. Hegyesi
Mártont, mint a szabadságharc történetével összefüggő probléma,
Petőfi Sándor eltűnésének kérdése is érdekelte.

Hegyesi a költő halálának félszázados évfordulóján maga is tartott
előadást Petőfi halála címen.⁹³ Kora neves történetkutatóival, iroda-
lomtörténetíróival, a szabadságharc résztvevőivel levelezést folytatott,
így Ferenczi Zoltánnal, Pütkösti Gergely honvédőrnaggyal, Szabó Sá-
muel kolozsvári tanárral stb. Utóbbi pl. egyik levelében Hegyesi
Mártont a fehéregyházi csata színhelyén 1899-ben végzett kutatásai
eredményeiről tájékoztatta. Hegyesi Gyalókey Lajossal, a nagyváradi
törvényszék akkori elnökével, a Petőfi halálával foglalkozó vitairo-
dalom egyik ismert tagjával is közvetlen kapcsolatban állott, az 1848—
49. *Történelmi Lapok* munkatársa volt.

Arra nézve, hogy az alább közölt leírás Hegyesi Mártonhoz miképp
került, a kéziratok között adatot nem találtam. Maga Hegyesi is
említette előadásában, hogy Petőfi haláláról *Lengyel* közlése és *Ferenczi
Zoltán* Petőfi-életrajza alapján szólt. Azt a véleményét is kifejezte,
hogy „Lengyel előadása... a többféle megtámadtatások tüzet is dia-
dalmasan állotta ki.” A múlt század végén, mint az előzőkben láttuk,
mind történelmi munkákban, mind a Petőfi haláláról szóló megemlé-
kezésekben Lengyel leírása uralkodó helyet foglalt el. Valószínű,
hogy a birtokába került, vagy csak talán hozzá jutott, és Lengyel
leírásától lényegesen eltérő közléseknek ezért nem tulajdonított na-
gyobb jelentőséget.

Baynovics Mihály kézirata *eredetiben* maradt meg. Egyszerű em-
bernek gondos, elég rendes írása, már sárguló, szakadozó papíron.
Első mondatából arra lehet következtetni, hogy a Petőfi halálát kutató
egyik bizottság részére írta, amint mondja: „Tájékoztatás Czeljából”.
Mivel az iraton évszám nincs, nem állapítható meg, hogy melyik
helyszínen megjelenő kutatók részére.

A levél eredeti ortográfiával közölt szövege így szól:

⁹³ Közli a *Szigligeti Társaság*, 1899—1902. évekről kiadott *Évkönyve*, Nagy-
váradi, 1903.

Tájékozás Czeljából iratot

A' Segesvár és Hejasfalva Közötti csatának lényegesebb esetét hogy a' megjelenők a' hely színén is tájékozassák magokat, én mind Bém tábornok akkor volt futárja le írom — Ugyan is:

Segesvárról menve Héjasfalva felé a' Sárpaták felől le foljo Patak, és Küküllő vize között, volt a' Bém táborának eleje fel állítva, és ugyan jobb felől Fejéregyházának határán egész Héjasfalváig állott; várva az Oroszokkal, kik a Küküllőn túl közelgettek és Segesvár Várossából indultak ki, s. a t. meg támadására —

Bém tábornok táborának egy részét Héjasfalváról balra Fejéregyházával szembe lévő hegyek hátához alította fel — Oda volt küldve *Petőfi* is és melléje volt rendelve a Jozsef huszároktól által szököt székely eredetű meg edzet harcos Kováts Jozsef hogy *Petőfi*re fel ügyelettel legyen s. a t. ez történt Július 1-én 1849-be.

Ezen jelzet nap reggelén már reggel 5 orakkor Bém szemlét tartott a táborba kíserte *Brenyovszki* barátja (ki az orosz taborból mikor Világos környékén, Páskévits: segédjét el fogatta melyet ha jól emlékszek nagy varadnál lövetett főbe s. a, t.) *Brényovszki* a' hogy (ceruzaférrással betoldás: Ruli... Kazimir) Czimboráját elfogták azon pillanatba meg szököt és át jött Bemhez — (itt meg jegyzendő: *Brényovszki* és Bém a lengyel fel keléskor is együt működtek) és voltunk még kísérői Bémnek 3-an én Szokol és *Heht*, ez nem tudatik hol eset el.

Bém Tábornok Scariátint nem ösmérte — azonba mikor vissza térőleg a' Sárpataki patak mellet jöttünk Bém és *Brényovszki* mesze láto csöveikkel minden felé nézték hogy hogy indul az Orosz tábor, ez volt fél 7 ora tájt; Segesvárról is ekkor indul és nyomult ki az orosz tábor egy része — már ekkor arról a tájrol hová *Petőfi* is volt küldve borzasztolag hallatszot az ágyúzás — Azonba mikor Bém és *Brenyovszki* a Patak mellől szemléltették Csöveikkel az orosz tábor, *Brényovszki* csak égszerre meg állította Bémét és Scariatinra mutatott, ez ott állot a' hol az emlék köve ál — Fehér por köpeny fedte kísérőivel együt, ők is Csöveikkel nézték hogy, hogy kezdődik a csata; mely Borzasztolag éppen akkor kezdődöt 8 orakkor — fel egész héjasfalváig égszerre.

Ekkor Bém észre vette hogy két tűz közé akarják venni; Szokol futárját azonnal vissza futtatta a berekbe azon rendelettel hogy röktön hátráljanak fel felé héjas falva felé — éngem azonba azonnal hogy a leg gyorsabban a fejár égyházal szembe fel alitot ágyu ütegbol 3-at hozassak le, mivel onnat hová fel voltak állitva oda hol Scariatin állott lőni nem lehetett — *Szabo* tüzér hadnagy azonnal le nyargalt velök — a jelzet patak kanyarodásán belől a' 6-ik és 7-ik füzfák közé fel állították a' 3 ágyut *Bém* végig nézet rajtuk, és el távozot 30 lépésnyire, onnan még oda nézet (De *Scariatin* még akkor is ugy állot ottan mintha oda let volna szegezve) onnan kiállította *Bém* tűz — ekkor

Bém onnan látta a lövés eredményét, és kiáltotta Á: há: és meg futamodott, Szabo is két Ágyuval azonnal meg menekült, de a harmadik fel fordult ez el is maradot — Az Orosz tűzerek a szembe lévő hegyről meglátva honnan sült el a magyarok ágyuja azonnal Borzasztolag kezdet oda Ágyuzni, én és Brényovszki is látni akartuk az eredményt azonba az első ágyu golyo Brényovszkit és lovát ki teremtette — A' másik gránát lovam mellet el pattant sziladékaí lovam engem ösze zuzot, én számtalan sebekkel terhelve eszméletlenül feküdtem — mely helyről futár társam Szokol a' hátráló sereggel mikor vissza jött, fel vétetett, és a tábori kornházba vitetett. s. a. t.

Én Petőfiről ezt a' bizonyost tudom.

Mikor én az ágyukért fel felé nyargaltam akkor rohant Fejér egy házával szembe lévő hegyről bé a hidhoz, meg maradot csapatjával; közel hozzám; ekkor láttam utoljára; Petőfit.

Engemet testvér ötsém Bém parancsára mindég tovább tovább szálított; mig végül török honba Viddin Várossába a' kornházba szállítottak — Ugyan oda szálították a' Petőfi mellé rendelt fent is jelzett Kováts Józsefett — ezen vitéz embert Bém a kornházba ki kérdezte, hogy mi történt Petőfivel, a Kováts Jozsef jelentés tételét írásba veték hogy *Bemmel* szorol szora meg értessék, — ez Bem jelen létebe így nyilatkozot:

A' hogy a hidfelé meg maradot csapatunk is le érkezet, a' hidon már által jött kozákokat, a' derék Kosuth huszárokkal vissza nyomtuk a' hidra, it Petőfi és én a' hid jobb szegletére estünk, Petőfi a' fejére egy vágást kapot, és bé esett a' hid oszlopa mellé — ugyan ekkor én is a jobb vállomba egy gojot és a' fejemre egy vágást kaptam, én is oda estem bé Petőfi mellé — Már ekkor Petőfi a' fejét mosta kendejével a' vértől — én pedig az oda bé folyo sáncznak sárjába huzodtam és belé fektettem vállam, hogy szivodjék a vér, és a fejem mosogattam bal kezemmel — Petőfi ott közel hozzám egy füzfa bokor alá le ült — én ekkor mondtam Petőfinek Vesse le tisztí ruháit, mert a muszka kezébe maradunk; és jobb lesz; Petőfi erre azt felelte — Mit: hogy én meg tagadjam magam, azt nem tesztem: és ülve maradot; Azonban három lántsás ember kiik az orosz táborot vezették az áll utakon, ezek a' hogy az Orosz tábor keresztül haladot a' hidon ők is által jöttek, meg látva ott Petőfit reá rohantak, mondták: Kosuth hund; es az égyik lancesájával szíven szurta, és ekkor orájától tárczájától s. a. t. meg fosztották és vissza mentek Segesvár felé — Csak hamar jöttek az orosz orvosok úgy a Magyart mind az Orosz sebesülteket, engem is tisztességesen a' vértől még mostak és sebeimet bé kötözték — ennem innom adot égy kozák — én nem mentem hátra a kornházba Petőfit nem hagyhattam ott — Azonba — azonnal jöttek a halottakat ösze hordani — Petőfit is 15-öd magával az ut mellé

nyujtoztatták, és így mind rakásokba hordották őket — más nap tisztességesen szekerekre rakták, és a fejer egyházával szembe álló Dombon a' közös sirba tisztességesen bé hordották, és egy más mellé fektették; Petőfire még 3 sor rakatott Brenyovszkira kettő, és bé földelték őket, én könyezve viszé tértem fejezregyházára (áthúzva: Héjas falvára), egy Czondrát vettem magamra, egy fejer egyházi Czigánál, kinél két ejel háltam, és meg indultam, és mind addig jöttem míg a Magyar táborn utol értem. —

Ezen mű előttünk írásba tett nyilatkozását Kovács Jozsefnek és mely mű előttünk Bémnek szorol szora meg magyaráztatott — mit ő könyes szemekkel végig halgatott — és hogy ez a tiszta valóság arra én 77 éves létemre, igaz lelki Ösméretemre, bár mikor hitemmel is meg tudom erősíteni.

Baynovics Miháj.
Bömnek volt futárja.

E kézirat jelentősége mindenekelőtt az, hogy szerzője, közlése szerint, a fehéregyházi csatában, *mint futár, Bem közvetlen környezetéhez tartozott.* Az ütközet kezdetét, megsebesüléséig a saját megfigyelései alapján mondotta el. Petőfi haláláról ugyan már ő is a kórházban, Kovács Józseftől, Petőfi kísérőjétől értesült, de Bem jelenlétében, amidőn a tábornoknak Kovács József elbeszélését írásba foglalva és lefordítva, tudomására hozták.

Baynovics jelentését korántsem kívánom olyan fontosságúnak feltüntetni, hogy ez Petőfi utolsó perceinek, elestének és eltemetésének leírásával az eddigi bizonytalanságból kivezető utat jelent. Értékelését, kritikai megvizsgálását sem akarom csak magam elvégezni. Nyilvánosságra hozása a tudományos kutatók és érdeklődők számára lehetőséget nyújt a jelentés forrásértékének megvitatására.

Mindenekelőtt fontos lenne, hogy közelebbi ismereteket szerezzünk a kézirat szerzőjéről és a jelentésben megnevezett személyekről, főképp Kovács Józsefről. Az egészen új, de hihető adat, hogy Petőfi a csatateret nem egyedül, hanem egy kísérőjével *melléje rendelt* vitéz székely huszár társaságában járta. Ez Bem elővigyázatosságára vallana kedvelt és féltett adjutánsa iránt. Már csak Baynovics Mihály és Kovács József személyére vonatkozólag tudósok szerzése is nagyobb kutatómunkát igényel. Eddig ezen a téren eredményre nem jutottam.

A kéziratban találkozunk tévedéssel, vannak benne vitatható adatok, az előadottak túlnyomó része azonban közvetlen ismereten alapuló, hűséges adat.

Az az időpontra vonatkozó tévedés, hogy Baynovics szerint a csata „Július 1-én” volt, származhat egyszerűen a „3”-as szám kihagyásából. Ha azonban a napra pontosan nem is emlékezett, ez a tudósítás hiteles-

ségét nem rendíti meg. Ennek nézhetett volna utána a legkönnyebben, ha nemcsak a maga tudomásából, hanem másoktól is kívánt volna adatokat közölni.

Az a szerény cél, hogy Baynovics, első szavai szerint, csak tájékoztatni akarta a csata színhelyén kutatókat, továbbá az egész előadás tárgyilagossága, nyugodtsága azt a benyomást keltik, hogy Baynovicsnak nem volt megtévesztő szándéka, s előadása nem a képzelet szüleménye, mint Petőfi halálára vonatkozó több leírás.

A magyar sereg elhelyezkedését, csatarendjét Baynovics általában a valóságnak megfelelően írja le, ahogy egy jelenlévő, egyszerű katona láthatta. Azt, hogy Petőfi önszántából ment-e a balszárnyra, vagy „oda volt küldve”, Baynovics nem tudhatta, valamint azt sem, hogy Petőfinek nem volt „csapatja”. Abban azonban nincs semmi hihetetlen, hogy Petőfi, midőn egy harcoló egységhez csatlakozott, mint őrnagy, úgy tűnt fel, mint annak a csapatnak a parancsnoka. Vezetett ő csapatot beosztás és utasítás nélkül a vízaknai csatában is. — Kétségtelen, hogy Bemnek Fehéregyháza és Héjasfalva között is állott tartalékcsoportja. Baynovics tehát nem árult el tájékoztatatlanságot, midőn azt írja, hogy a felvonuláskor Bem serege úgy helyezkedett el, hogy a Küküllőn túlról is támadásra számítottak.

Egyébként az, hogy pl. Bem már hajnali 5 órakor megszemlélte a seregét, a csata történetéből ismert tény.⁹⁴ Az is megfelel a valóságnak, hogy a Sárpatok hídját, ahol Kovács József elbeszélése szerint Petőfi megsebesült, és ahol a halála is bekövetkezett, az ágyúfedezetre rendelt huszárok védelmezték, s ezzel Bem menekülését fedezték. — Hogy az orosz sereg egy része „ál utakon” lopakodott a magyar arcvonal háta mögé, a fehéregyházi csata történetéből szintén ismeretes. — Skariatim elestét, az ágyúk előhozatását, a célzást így és ilyen részletesen a csata egy tudósítója sem mondotta el. — Személyek megnevezése — Szabó tüzérhadnagy, Szokol és Heht futárok, Brenyovszki lengyel harcos — szintén a közvetlen ismeretre és emlékezetre valának.

A leírás jelentősége azonban a legfontosabb *Petőfi magatartásának* ismertetése szempontjából: *Petőfi harcolt*, ott, a Sárpatok hídjánál, ahol a magyar huszárok az utolsó ellenállást fejtették ki; *megsebesült*, s még kísérőjének tanácsára sem volt hajlandó tisztí ruháját levetni, arra — s ezt egy egyszerű ember írja —, hogy *magát megtanadja*.

Mennyivel más ez a kép Petőfi végső perceiről és haláláról, mint Lengyel leírása!

Elsősorban Baynovics leírásának kritikai megvizsgálásához kérek a Petőfi-kutatóktól, várt hozzászólásaikban, segítséget.

Petőfi *eltemetéséről* sem ismerünk ilyen részletes adatokat tartalmazó tudósítást. Sírja pedig ezek szerint a *nagy tömegsír*, a Fehér-

⁹⁴ Vö. Dienes: i. m. 106. l.

egyházával „szembe álló Dombon”. Ha tehát a kutatás Petőfi sírjának feltalálására folytatódik, ennek erre a tömegsírra is ki kell terjeszkednie.

*

E tanulmányom 1956. okt. elején készült el. Megírása után a sajtó hamarosan hírt és rövid beszámolót közölt arról, hogy az esztergomi primási levéltárban Petőfi halálának körülményeire vonatkozó ismeretlen iratokat találtak (*Szabad Ifjúság*, 1956. okt. 20-i sz.). Az okmányok felkutatója, *Nagyrévi György dr.* szíves volt megküldeni ezeket az iratokat értékelő, *Az esztergomi levéltár Petőfi-dokumentumai c.*, megjelenésre váró tanulmányát, az Országos Levéltár pedig az okmányok fénymásolatát. Belőlük különösen két eddig ismeretlen vallomást találtam tanulmányomhoz szorosan kapcsolódónak:

Medve Imre ügyvéd, Petőfi személyes ismerőjének, a fehéregyházi csatában Bemhez küldött futárnak levelében többek közt ez áll: „a csataterén levő halottak közt egy vászon blouseba öltözött és vértől elborított hullában a jeles népköltő, Petőfy Sándor barátom hullájára ismertem.” Vallomását nem is egy évvel a csata után, 1850. júl. 11-én tette. Nem szól semmit a holttest körül heverő papirokról, dekorációkról. Az a holttest, amelyben Petőfire, barátjára ismert, nem is volt levetkőztetve. Nem valószínű az sem, hogy a fosztogatók szemet vetettek egy vértől elborított vászonblúzra, s azt a halott testéről lehúzták. A vászonblúz egyébként egyező több más közlő adatával. — *Kovacsóczy Mihály* volt főhadnagy pedig szintén 1850. július 11-én ezt írta vallomásában: „Bennünket, kik a századból megmaradtunk, az orosz gyalogság elfogott, s ugyanazon úton, hol Petőfy Őrnagy elesett, estefelé vittek Segesvár felé vissza, s ez alkalommal közelről is megtekinthettem szegény elesett bajtársunkat, Petőfyt, kinek fején keresztül mély kardvágás, és mellén két igen mély lándzsa szúrás volt; megfogtam kezét, de már a hulla meg volt merevedve...” — A foglyokat tehát az országúton vitték Segesvár felé. Baynovics szintén azt említette, hogy Petőfi holttestét „az út mellé nyújtóztatták”. Pontosan egyezik azonban Kovacsóczy és Baynovics közlésében a fejre kapott kardvágás és a mell átdöfésének adata is. Kovacsóczynak viszont az a közlése, hogy a kocsijában menekülő Bem tábornokot a kozákok leszúrták, feltétlenül téves. Az eddigi közlésekkel ellentétben áll az is, hogy „Petőfi Sándor Őrnagyot is három kozák, bátor és elszánt védelme után lováról leszúrta.” Ez is azonban főképp Lengyel leírásával ellentmondó, hogy ti. Petőfit több kilométeres futás után, a buni útelágazás közelében szúrták le.